

پژوهش‌ها معمار اسلام ۱۶

شماره شصت و نهم - ۹۸۰ X - ۲۳۸۲

فصلنامه علمی - پژوهشی
قطب علمی معماری اسلامی
سال پنجم - شماره سوم - پاییز ۱۳۹۶

□ ارائه مدل کاربردی از فرآیند طراحی معماری مبتنی بر هستی‌شناسی اسلامی
کریم مردمی / محسن دهقانی تفتی

□ تبیین دگردیسی قلمرو در نظام سکونت بافت پیرامون حرم امام رضا(ع)
نمونه موردی: محله نوغان مشهد
فرزانه احمدی / علی افشار / آزاده آقالطیفی

□ برنامه‌ریزی خدمات شهری برای زائرین در پیرامون حرم‌های مطهر؛ نمونه مطالعاتی:
هسته مرکزی شهر قم
مهران علی‌الحسابی / محمد انام‌پور / هاله حسین‌پور

□ تحلیل مضمون کتیبه‌های قرآنی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان
مریم قاسمی سیجانی / فاطمه قنبری شیخ‌شبان‌ی / محبوبه قنبری شیخ‌شبان‌ی

□ الگوی نورپردازی طبیعی در گنبدخانه‌های مساجد تاریخی اصفهان
مرضیه هومانی راد / منصوره طاهباز / حسنعلی پورمند

□ گزارشی علمی - تحلیلی از ماجرای شگفت انگیز
عبدالحمید نقره‌کار

شماره شایا: X 980 - 2382

پژوهش‌ها معماران اسلامی ۱۶

فصلنامه علمی - پژوهشی
قطب علمی معماری اسلامی
سال پنجم - شماره سوم - پاییز ۱۳۹۶

مدیر مسئول: معاونت پژوهشی دانشگاه علم و صنعت ایران

سر دبیر: دکتر محسن فیضی

مدیر داخلی: دکتر فاطمه مهدیزاده سراج

ویراستار ادبی فارسی: سارا متولی

کارشناس مجله: امیرحسین یوسفی - زهرا کاشانی دوست

ویراستار انگلیسی: محمد رضا عطایی همدانی

هیأت تحریریه:

دکتر سید غلامرضا اسلامی : دانشیار دانشگاه تهران

دکتر حسن بلخاری : دانشیار دانشگاه تهران

دکتر مصطفی بهزادفر : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر محمد رضا پور جعفر : استاد دانشگاه تربیت مدرس

دکتر مهدی حمزه نژاد : استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر اسماعیل شیعه : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر منوچهر طبیبیان : استاد دانشگاه تهران

دکتر حمید ماجدی : استاد واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

دکتر اصغر محمد مرادی : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر غلامحسین معماریان : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر فاطمه مهدیزاده سراج: دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران

مهندس عبدالحمید نقره کار: دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر محمدنقی زاده: استادیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

دکتر علی یاران : دانشیار وزارت علوم تحقیقات ، فناوری

طراح جلد و صفحه آرا: امیرحسین یوسفی

قیمت: ۱۵۰۰۰۰ ریال

لیست داوران این شماره:

دکتر سمانه تقدیر (استادیار دانشگاه علم و صنعت)

دکتر مهران علی الحسینی (دانشیار دانشگاه علم و صنعت)

دکتر حسن سجاد زاده (استادیار دانشگاه بوعلی همدان)

دکتر منصوره طاهباز (دانشیار دانشگاه شهید بهشتی)

دکتر عباس غفاری (استادیار دانشگاه هنر تبریز)

دکتر ابوالفضل مشکینی (استادیار دانشگاه تربیت مدرس)

دکتر هانیه صنایعیان (استادیار دانشگاه علم و صنعت)

دکتر محمدباقر کبیر صابر (استادیار دانشگاه تهران)

دکتر محمد صالح شکوهی بیدهندی (استادیار دانشگاه علم و صنعت)

دکتر مسعود ناری قمی (استادیار دانشگاه کاشان)

نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی بر اساس مجوز کمیسیون نشریات

وزارت علوم تحقیقات و فناوری به شماره ۳/۱۸/۱۳۷۲۰۶ مورخ

۹۳/۷/۲۸ از شماره نخست دارای اعتبار علمی پژوهشی می باشد.

این مجله در پایگاه های (SID) و (ISC) نمایه می شود.

الات مندرج در این مجله، الزاماً بیانگر نقطه نظرات «پژوهش های معماری اسلامی» و «قطب علمی معماری اسلامی» نمی باشد و نویسندگان محترم، مسئول مقالات خود هستند.

نشانی دفتر مجله: دانشگاه علم و صنعت ایران / قطب علمی معماری اسلامی / کد پستی ۱۶۸۴۶۱۳۱۱۴ / تلفن مستقیم: ۰۲۱-۷۷۴۹۱۲۴۳

نشانی رایانامه: jria@iust.ac.ir / نشانی وب: <http://iust.ac.ir/jria>

تحلیل مضمون کتیبه های قرآنی ورودی ها و محراب های مسجد جامع اصفهان*

مریم قاسمی سیپجانی**

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران (نویسنده ی مسئول)

فاطمه قنبری شیخ شبانی***

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران

محبوبه قنبری شیخ شبانی****

دانشجوی کارشناسی ارشد عمران دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، اصفهان، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۰۹/۲۰ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۶/۱۱/۰۵

چکیده:

کتیبه های قرآنی، عناصر جدایی ناپذیر تزئینات مساجد هستند که علاوه بر ترویج فرهنگ اسلامی، انعکاس دهنده ی شرایط سیاسی و اجتماعی دوره ی نگارش خود نیز هستند. مسجد جامع اصفهان به لحاظ اهمیت، وسعت، تعدد دوره های ساخت و حجم تزئینات، از جمله بناهایی است که بیشترین تعداد کتیبه های تاریخی را در معماری اسلامی ایران، در خود جای داده است. در پژوهش های موجود کمتر به شناخت و تحلیل مضمون کتیبه های مورد استفاده در این بنا پرداخته شده است. لذا، این مقاله با هدف شناخت، تحلیل و قیاس مضمون کتیبه های قرآنی در ورودی ها و محراب های مسجد جامع اصفهان نگارش یافته است. برای دستیابی به مضامین آیات کتیبه ها و بررسی ارتباط موضوعی آنها از لحاظ سیاسی، اجتماعی و محل کاربردشان در این بنا، تحقیق به روش تفسیری-تحلیلی انجام گرفت و از منابع اسنادی، کالبدی (مشاهده و حضور در محل) استفاده شد. یافته های پژوهش نشان دادند متن عمده کتیبه های ورودی ها و محراب های مسجد جامع اصفهان مذهبی است. بیشترین تعداد کتیبه های قرآنی ورودی ها و محراب های مسجد جامع اصفهان در دوره ی صفویه الحاق شده است و بعد از آن به ترتیب دوره های قاجار، آل مظفر، ایلخانی و سلجوقی دارای بیشترین تعداد کتیبه های خطی قرآنی هستند. در بین ده ورودی و هفده محراب مسجد جامع اصفهان پانزده مورد دارای کتیبه قرآنی بوده است. به نظر می رسد شرایط سیاسی و اجتماعی هر دوره در انتخاب آیات برای نگارش کتیبه های ورودی ها و محراب های ذکر شده، تأثیر قابل توجهی داشته است. به طوری که در زمان های آشفتگی اوضاع سیاسی، اجتماعی و مذهبی، آیات قرآنی انتخاب شده برای کتیبه های محراب ها و ورودی های مسجد جامع اصفهان به نوعی اشاره به اتفاقات خاص آن دوران داشته است و زمانی که به نوعی آرامش نسبی سیاسی و اجتماعی برقرار بوده مضمون آیات انتخابی در ورودی ها اشاره به مسائلی در باب توحید و یگانگی خداوند ایمان و اعتقاد به معاد، نبوت و بعثت پیامبر و در نهایت آیاتی که در باب اهمیت مساجد آورده شده است. همچنین، مضمون آیات محراب ها اشاره به وقایع جامعه ی مسلمین از جمله تغییر قبله ی مسلمین، بعثت پیامبر و رهبری توجه داشته است.

واژه های کلیدی: ورودی، محراب، مضمون کتیبه های قرآنی، مسجد جامع اصفهان.

* این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی «فهم مسجد جامع اصفهان از منظر معماران و استادکاران سنتی» است که توسط نگارندگان در دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان) در سال ۱۳۹۴، به پایان رسیده است.

۱. مقدمه

مساجد جامع، از مهمترین بناهای هر شهر اسلامی محسوب می‌شوند. مسجد جامع اصفهان، دارای کتیبه‌های متعددی از دوره‌های مختلف تاریخی به ویژه سلجوقی، ایلخانی، مظفری، تیموری، صفوی، قاجاری و معاصر است؛ که در ورودی‌ها، نمای حیاط‌ها، ایوان‌ها، مناره‌ها، شبستان‌ها، گنبد‌ها، محراب‌ها، سنگاب‌ها، چراغدان‌ها، منبرها و... واقع شده‌اند. تمرکز این کتیبه‌ها، بیشتر در ورودی‌ها، نمای داخل ایوان‌ها (جنوبی، غربی، شرقی، شمالی و صفا عمر)، نمای حیاط اصلی، مناره‌ها، محراب‌ها و گنبد‌ها است. این کتیبه‌ها را می‌توان از منظر گوناگون چون تکنیک و تاریخ ساخت، مضمون، جایگاه، بنیان، نحوه‌ی مرمت، نقش آنها در فضای معماری و... بررسی کرد. کتیبه‌های فوق با تکنیک‌های مختلفی چون آجرکاری، کاشیکاری، گچبری، حجاری و منبت چوب اجرا شده‌اند و به صورت نقوش هندسی، گیاهی (اسلیمی و ختایی) و خطی هستند. کتیبه‌های خطی مسجد جامع با شیوه‌های مختلف همچون کوفی، نسخ، ثلث، نستعلیق، خط بنایی و... در دوره‌های مختلف نوشته شده‌اند و از لحاظ مضمون به دو دسته‌ی کلی مذهبی (آیات قرآنی، احادیث، ادعیه و اسماء متبرک) و تاریخی تقسیم‌بندی می‌شوند. کتیبه‌های خطی مسجد جامع اصفهان علاوه بر آنکه دربرگیرنده‌ی اطلاعاتی همچون رقم (تاریخ ساخت، وقف یا مرمت)، نام اشخاص (بانی خیر، حکمران وقت)، استادکاران و هنرمندان (معمار، بنا، کاشی‌تراش، گچبر، حجار، نجار، نقاش و خطاط) بوده؛ به گونه‌ای نشان‌دهنده‌ی وضعیت مذهبی، اجتماعی و سیاسی دوره‌های تاریخی خود نیز هستند. اصفهان در طول تاریخ پس از اسلام، همیشه دستخوش نزاع‌های مذهبی شدید بوده است و تا زمان صفویه - که شیعه به عنوان مذهبی رسمی کشور اعلام می‌شود - مرکز مهم اهل سنت بوده است. با توجه به تعداد و مضمون کتیبه‌های مسجد جامع اصفهان و اهمیت ورودی‌ها (نشانگر مسجد در شهر) و محراب‌ها (نشانگر قبله)، پژوهش حاضر به شناخت، تحلیل و قیاس کتیبه‌های قرآنی در ورودی‌ها و محراب‌های این بنا می‌پردازد. بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد اکثر کتیبه‌های این مسجد سالم و قابل خوانش هستند.

مسجد جامع اصفهان، دارای ده ورودی و هفده محراب می‌باشد که همزمان با تکمیل و استخوان‌بندی مسجد از «قرن سوم تا دوازدهم هجری» تغییر و تکامل پیدا کرده‌اند؛ ورودی‌ها و محراب‌ها، دارای تزئینات مختلفی هستند و در آنها خط و خوشنویسی به عنوان یکی از ارکان اصلی تزئین مورد استفاده قرار گرفته است. با وجود اهمیتی که ورودی‌های و محراب‌های مسجد جامع اصفهان از لحاظ تعدد کتیبه‌های دوره‌های مختلف و ارزش اسنادی دارند؛ تاکنون به طور کامل خوانش نشده‌اند. لذا در این مقاله، هدف اصلی خوانش، تحلیل و قیاس کتیبه‌های قرآنی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان است. در این راستا، ورودی‌ها و محراب‌هایی که شامل کتیبه‌های قرآنی هستند؛ شناسایی شده و بازخوانی گردیده‌اند تا به پرسش‌های ذیل پاسخ داده شود:

- مضمون آیات قرآنی کتیبه‌های ورودی‌های و محراب‌های مسجد جامع اصفهان شامل چه موضوعاتی است؟
- پرکاربردترین آیات قرآنی در ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان کدامند و علت چیست؟
- کتیبه‌های قرآنی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان متعلق به چه دوره تاریخی است؟

۲. روش پژوهش

جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعات اسنادی و همچنین با حضور در مسجد جامع اصفهان و خوانش کتیبه‌ها انجام شد. در این راستا، از کتیبه‌های قرآنی بکار رفته در ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان تصویربرداری شد و سپس با روش تحقیق تفسیری - تحلیلی به بیان مضامین و ارتباطی با محل کاربردشان پرداخته و با تحلیل یافته‌های میدانی نتیجه‌گیری شده است.

۳. پیشینه‌ی پژوهش

با توجه به اینکه مسجد جامع اصفهان دارای کتیبه‌های متعدد از دوران مختلف تاریخی است؛ در منابع گوناگون تاریخ معماری، مکرراً از وضع کلی و شرح تاریخی آن یاد شده است. برخی منابع موجود در این زمینه به معرفی کتیبه‌های مسجد جامع اصفهان پرداخته‌اند (هنر فر ۱۳۴۸)؛ برخی دیگر از پژوهشگران روند شکل‌گیری مسجد جامع اصفهان را بیان

از پژوهش‌های مورد نظر انجام انجام گرفته است.

۴. معرفی و تحلیل کتیبه‌های قرآنی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد؛ مسجد جامع اصفهان دارای ده ورودی و هفده محراب می‌باشد که در دوره‌های تاریخی مختلف تاریخی ساخته و تزئین شده‌اند. با توجه به اینکه کتیبه‌های خطی قرآنی ورودی‌های و محراب‌های مسجد جامع اصفهان به ترتیب زمانی شامل دوره سلجوقی، ایلخانی، آل مظفر، صفویه و قاجار است و برخی از کتیبه‌های قرآنی فوق به نوعی منعکس‌کننده‌ی حوادث تاریخی زمان خود هستند. لذا، در پژوهش، معرفی و تحلیل کتیبه‌های قرآنی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع براساس تاریخ نگارش کتیبه‌های موجود است (جدول ۱).

کرده و همچنین به بررسی برخی ابهامات تاریخی، معماری و سازه‌ای آن پرداخته‌اند (گالدیری ۱۳۷۰؛ پیرنیا ۱۳۸۷؛ گرابار ۱۳۸۸؛ معماریان ۱۳۸۹؛ جبل‌عاملی ۱۳۹۲؛ گالدیری ۱۳۹۲). برخی از محققان فقط به خوانش برخی از کتیبه‌ها پرداخته‌اند (حاجی‌قاسمی ۱۳۸۳)؛ و برخی دیگر به بررسی کتیبه‌های تزئینی، معرفی محراب‌ها و تحلیل‌های آماری در دوره‌هایی خاص پرداخته‌اند (سجادی ۱۳۷۵؛ صاحبی‌بزاز ۱۳۸۹؛ شاطری ۱۳۹۲؛ شکفته ۱۳۹۴). تحقیقاتی که در زمینه‌ی مضمون کتیبه‌های مسجد جامع اصفهان صورت گرفته؛ شامل بررسی تاریخی و شرح مضمون کتیبه‌ها (هنر فر ۱۳۵۰)، معرفی کتیبه‌های قرآنی به صورت اجمالی (نصرتی ۱۳۸۰) و تحلیل خوشنویسی و خطوط مسجد جامع اصفهان (حلیمی ۱۳۹۰) می‌باشد. البته در منابع یادشده، کتیبه‌های مسجد به طور کامل خوانش نشده است و یا تاریخ نصب کتیبه در زمانی بعد

جدول ۱. ترتیب تاریخی نگارش کتیبه‌ی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان در پنج دوره‌ی تاریخی سلجوقی، ایلخانی، آل مظفر، قاجار و صفوی (مأخذ: نگارندگان)

شماره	نام ورودی - محراب	تاریخ مکتوب	دوره
۱-	ورودی شمالی	۵۱۵	سلجوقیان
۲-	محراب اولجایتو	۷۱۰	ایلخانان
۳-	محراب ایلخانی ورودی جنوب شرقی	-	
۴-	ورودی تاج‌الملک	۷۶۸	آل مظفر
۵-	محراب مدرسه مظفری	۷۷۸	
۶-	محراب غربی صفه جنوبی	۹۱۸	صفویه
۷-	محراب شرقی صفه جنوبی	۹۱۸	
۸-	ورودی شبستان تیموری	۹۶۲	
۹-	محراب ایوان شرقی	۹۹۲	
۱۰-	ورودی باب‌الدشت	۹۹۹	
۱۱-	محراب ایوان غربی	۱۱۱۲	
۱۲-	محراب گنبدخانه نظام‌الملک	-	
۱۳-	ورودی مجلسی	۱۰۹۲	
۱۴-	ورودی سقاخانه	۱۲۱۸	قاجاریه
۱۵-	ورودی ابواسحاقیه	۱۳۰۱	

۴-۱. ورودی شمالی

این ورودی -چنانکه از نامش نیز پیدا است- در ضلع شمالی مسجد جامع قرار دارد و دارای تزئینات بی‌نظیری از معرق آجر است. در قسمتی از این کتیبه، آیه ۱۱۴ سوره بقره به خط کوفی ساده نگاشته شده است: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ...» (بقره، ۲: ۱۱۴). ادامه‌ی آیه در کتیبه به مرور زمان از بین رفته است. آیه کریمه به طور کامل چنین است:

«مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ» و کیست ستمکارتر از آن که مردم را از ذکر نام خدا در مساجد منع کند و در خرابی آن اهتمام و کوشش نماید؟ چنین گروه را شاید که در مساجد مسلمین در آیند جز آن که (بر خود) ترسان باشند. این گروه را در دنیا ذلت و خواری نصیب است و در آخرت عذابی بزرگ (بقره، ۲: ۱۱۴)؛ در ادامه نیز به حادثه‌ی آتش‌سوزی مسجد در سال ۵۱۵ اشاره می‌شود: «[تمت] إعادة هذه العمارة بعد الاحتراق في شهر سنة خمس عشرة و خمس مائة».

در اینکه مقصود از «ظالم/بیدادگر» در آیه‌ی یادشده کیست؛ چند نظر به چشم می‌خورد:

۱. بخت‌النصر که در سال ۵۹۷ پیش از میلاد به اورشلیم حمله کرد و هیکل سلیمان را ویران نمود و بسیاری از یهودیان را به اسارت گرفته؛ با خود به بابل برد (واحدی ۱۴۱۱، ۳۹؛ طبری ۱۴۱۲، ۳۹۷).

۲. سردار رومی تیتوس که در سال ۷۰ میلادی بیت‌المقدس را ویران کرد و تورات یهودیان را به آتش کشید و مانع عبادت مؤمنان یهودی شد (واحدی ۱۴۱۱، ۳۹؛ طوسی بی‌تا، ۴۱۷).

۳- مشرکان مکه که مانع عبادت مسلمانان در مسجدالحرام می‌شدند (واحدی ۱۴۱۱، ۳۹؛ طبری ۱۴۱۲، ۳۹۷؛ طوسی بی‌تا، ۴۱۷).

۴- مشرکان مکه که در سال حدیبیه (سال ششم هجری) مانع ورود رسول الله (ص) به مکه شدند (طبری ۱۴۱۲، ۳۹۷؛ زمخشری ۱۴۰۷، ۱۷۸).

پرسش دیگری نیز وجود دارد: مقصود از ورود ترسان ظالمان به مسجد چیست؟ زمخشری دو احتمال را مطرح می‌کند:

۱. حکم مقدر خداوند آن است که با قدرت گرفتن مؤمنان، سرانجام ظالمان آن خواهد بود که با ذلت در جمع مؤمنان وارد شوند؛ ۲. اگر ظلم ظالمان و زورگویی آنها نبود؛ باید چنین مقرر می‌شد که آنها با ترس از مؤمنان زندگی کنند؛ نه مؤمنان با ترس از ایشان (زمخشری ۱۳۷۹، ۱۴۰۷). به نظر می‌رسد که وجه نخست، با فتوای آیه سازگاری بیشتری داشته باشد. روشن است که هر چهار مورد گفته شده، نمونه‌هایی از مفهوم عام آیه هستند و همانگونه که زمخشری نیز می‌گوید، منافاتی بین عمومیت حکم و خصوصیت سبب وجود ندارد (زمخشری ۱۴۰۷، ۱۷۹)؛ از این رو، مقصود از نگارش آیه در ورودی مسجد، پرهیز یا تهدید کسانی است که با تصمیم‌ها یا اقدامات خود، برای عبادت مسلمانان و مؤمنان مانع به وجود می‌آورند و بدان‌ها یادآور می‌شود که بنا به گفته‌ی خداوند متعال، ایشان از ستمکارترین انسان‌ها به شمار خواهند آمد و آن گونه که در انتهای آیه گفته شده، سرانجامی جز ذلت و ترس برای ایشان نخواهد بود. با توجه به این مضمون، می‌توان گفت که هدف از نگارش این آیه بر سردر ورودی شمالی، اشاره به قضیه‌ی آتش‌سوزی مسجد و تعریض به مسببان آن بوده است.^۱ در واقع اختلافات شدید بین حکومت سلجوقی و علمای اصفهان، فرقه‌ی اسماعیلیان را بر آن داشت تا به تلافی، مسجد جمعه را در سال ۵۱۵ به آتش بکشند. در این آتش‌سوزی، ساختمان‌های توابع مسجد، یعنی آموزشگاه‌ها، مهمان‌خانه و کتابخانه در آتش از بین رفت (هنرفر ۱۳۵۰، ۷۹؛ ریاحی ۱۳۷۵، ۶۵). با این حساب، مقصود بانیان مسجد از «ستمکارانی که مانع یاد خدا در مسجد می‌شوند»؛ اسماعیلیان و باطنیان بوده است. این کتیبه، نشانه‌ای از اوضاع متشنج مذهبی در اصفهان است که تا زمان صفویه ادامه می‌یابد (نقشه ۱).

۴-۲. محراب شبستان اولجایتو

محراب اولجایتو شاهکار هنر گچبری دوره‌ی ایلخانی است و در شبستان مسجد الجایتو قرار دارد. برخی از منابع از «مسجد اولجایتو» به عنوان بنایی مستقل یاد می‌کنند که به بنای اصلی مسجد جمعه چسبیده است (رفیعی ۱۳۵۲، ۵۱۶). این مسجد در راستای دیوار قبله‌ی «یوان استاد» و پس از سردر کاشیکاری «بیت‌الثناء» قرار دارد. در قسمت

ادامه‌ی متن حدیث در حاشیه‌ی فرورفتگی‌های محراب در دو ردیف نوشته شده است: «...هم خلفائی یا جابر، وأئمة المسلمین بعدی، أولهم علی بن ابی طالب، ثم الحسن، ثم الحسين، ثم علی بن الحسين، ثم محمد بن علی المعروف فی التوراة بالباقر، وستدرکه یا جابر، فإذا لقیته فاقره منی السلام، ثم الصادق جعفر بن محمد، ثم موسی بن جعفر، ثم علی بن موسی، ثم محمد بن علی، ثم علی بن محمد، ثم الحسن بن علی، ثم سمیی وکنیی حجة الله فی أرضه وبقیته فی عباده ابن الحسن بن علی، ذاک الذی یفتح الله تعالی ذکره علی یدیه مشارق الأرض و مغاربها: از جابر بن زید جعفی چنین روایت شده است که گفت: از جابر بن عبدالله انصاری شنیدم که می‌گفت: وقتی خداوند عزوجل بر پیامبر که درود خدا بر او و خاندان او باد، آیه‌ی «ای کسانی که ایمان آورده‌اید؛ از خداوند اطاعت کنید و نیز از پیامبر و اولیای امر خود فرمان برید» را نازل فرمود؛ به رسول خدا (ص) گفتیم: ما، خدا و رسولش را می‌شناسیم؛ اما اولیای امری که خداوند اطاعتشان را همتای اطاعت خود کرده است؛ چه کسانی هستند؟ پس او، درود خدا بر او باد. گفت: ای جابر! ایشان جانشینان من و امام مسلمانان پس از من هستند. نخستین آنها علی بن ابی طالب است. سپس حسن، و پس از او حسین، و پس از او علی بن حسین، و سپس محمد بن علی است که در تورات به «باقر» شهرت دارد و تو او را خواهی دید. پس آنگاه که ملاقاتش کردی؛ سلام من را به او برسان. پس از او جعفر بن محمد صادق است؛ و پس از او موسی بن جعفر. پس از او علی بن موسی و سپس محمد بن علی، و علی بن محمد، و حسن بن علی است. پس از آنها فرزند حسن بن علی، همانم و هم‌کنیه‌ی من و حجت خدا بر زمین و بقیه‌ی او در میان بندگان است. هم اوست که خداوند (نامش بلند باد) به دستش مشرق و مغرب زمین را تسخیر خواهد کرد». این حدیث که به «حدیث جابر» مشهور است در منابع متعدد شیعی (کلامی و حدیثی) وارد شده است (ر. ک. ابن بابویه ۱۳۹۵، ۲۵۳؛ طبرسی ۱۳۹۰، ۳۷؛ مجلسی ۱۴۰۴، ۲۵۰؛ خزارازی ۱۴۰۱، ۵۴؛ ابن شهر آشوب ۱۳۷۹، ۲۸۳).

با توجه به اینکه اصفهان در طول تاریخ پس از اسلام همیشه دستخوش نزاع‌های مذهبی شدید بوده است (جعفریان

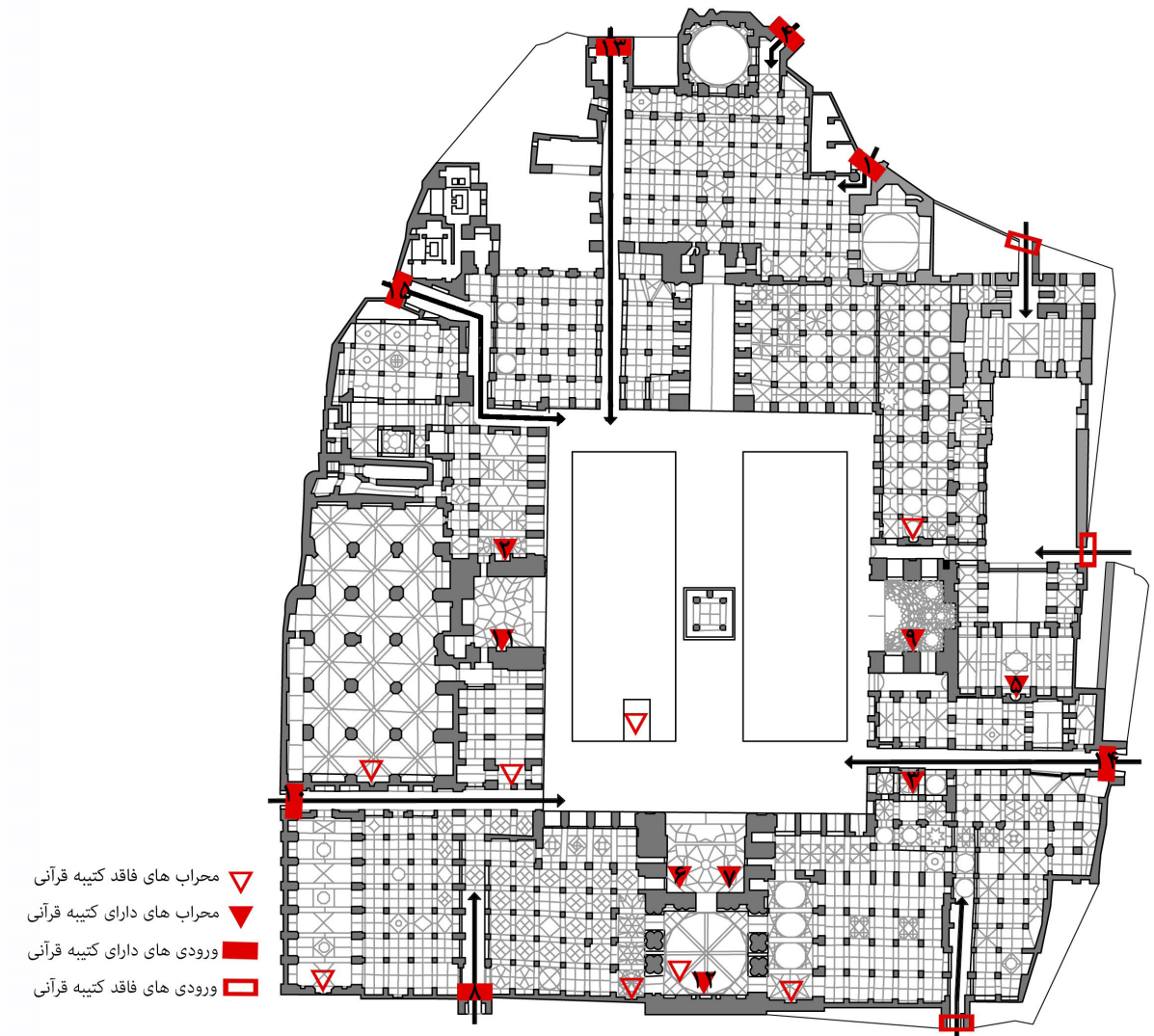
خارجی محراب کتیبه‌ای به خط ثلث نوشته شده و در داخل فرورفتگی محراب نیز کتیبه‌ی دیگری به خط ثلث وجود دارد. این محراب یادگار تشرف سلطان محمد خدابنده به مذهب تشیع است و آنگونه که از متن کتیبه‌ی تاریخی آن به دست می‌آید؛ از الحاقاتی بوده که پس از آتش‌سوزی سال ۵۱۵ در مسجد جمعه، به اصل بنا افزوده شده است. همچنین ذکر شده که این محراب در زمان سلطان محمد خدابنده الجایتو و وزیر دانشمند او محمد ساوی در سال ۷۱۰ هجری ساخته شده است. نام سلطان برای احترام در بالای کتیبه نگاشته شده و در متن کتیبه، تنها به ذکر القاب او بسنده شده است:

«سلطان محمد وهذا المحراب المستطاب من مضافات العمارات التي اتفقت إعادتها في أيام معدلة السلطان حامی حوزة الإسلام والإيمان غياث الدنيا والدين ظل الله في الأرضين حرس الله ببقائه الإسلام من فضائل صدقات الأميمة الصحبیه العظيمة صاحب دیوان الممالک شرقاً و غرباً بعداً و قرباً سعد الحق والدين المخصوص بعناية رب العالمين محمد الساوی أعز الله أنصاره وضاعف اقتداره تولاه العبد الضعیف الراجی إلى رحمة الله تعالی وغفرانه عضد بن علی الماستری أحسن الله عقبته فی صفر سنه عشر وسبعمئة ختمه الله تبارک وتعالی بالخیر والظفر».

این محراب برخلاف دیگر محراب‌های دوره‌ی ایلخانی - که متضمن آیاتی از قرآن هستند - هیچ کتیبه‌ی مستقل قرآنی ندارد (ر. ک. شکفته ۱۳۹۴) و تنها بخشی از آیه ۵۹ سوره نساء در آن به چشم می‌خورد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ: ای کسانی که ایمان آورده‌اید؛ خدا را اطاعت کنید و پیامبر و اولیای امر خود را [نیز] اطاعت کنید (نساء، ۴: ۵۹)»؛ این آیه، در دو طرف کتیبه تاریخی، و در ضمن حدیثی از پیامبر اسلام به خط ثلث، گچبری شده است: «عن جابر بن زید الجعفی قال: سمعت جابر بن عبدالله الأنصاری یقول: لما أنزل الله عزوجل علی نبیه صلی الله علیه وآله: یا ایها الذین آمنوا أطیعوا الله وأطیعوا الرسول وأولی الأمر منکم قلت: یا رسول الله عرفنا الله ورسوله فمن أولوا الأمر الذین قرن الله طاعتهم بطاعتک؟ فقال علیه السلام:...»

متضمن آیه‌ای از قرآن کریم نیز هست؛ به بیان دیگر، آنچه در کتیبه‌ی محراب اولجایتو دیده می‌شود؛ ترکیب دو منبع مهم اسلامی (قرآن و حدیث) با هم است که نتیجه‌ی آن، پدیدآمدن متنی قدرتمند و صریح و هم‌راستا با آموزه‌های شیعی است (نقشه ۱).

می‌توان گفت که عدول بانیان محراب اولجایتو از نگارش متنی قرآنی به ثبت یک متن حدیثی با مضمون خاص شیعی، هدفی جز تبلیغ و ترویج تشیع در اصفهان آن روزگار نداشته است. چنانکه دیده شد؛ این متن حدیثی افزون بر اینکه سخنی از رسول اکرم(ص) را نقل می‌کند؛

نقشه ۱. معرفی ورودی‌ها و محراب‌های دارای کتیبه‌ی قرآنی و فاقد کتیبه‌ی قرآنی در مسجد جامع اصفهان در پنج دوره‌ی تاریخی سلجوقی، ایلخانی، آل مظفر، قاجار و صفوی (مأخذ: نگارندگان)

اشتر جان که همگی به دوره‌ی ایلخانی تعلق دارند و از نظر مصالح، نقوش و شیوه‌ی تزئینی، شباهت بسیاری به این محراب دارند. می‌توان گفت محراب فوق به احتمال نزدیک

۳-۴. محراب ایلخانی
سال ساخت این محراب به درستی مشخص نیست ولی با توجه به اینکه محراب‌های الجایتو، هفتشویه، پیر بکران و

جامع اصفهان، کمتر مورد نگارش قرار گرفته است. این مسأله دست کم در کتیبه‌های دوره‌ی ایلخانی به وضوح دیده می‌شود؛ چنانکه از بیست و یک محراب مهم این دوره، تنها در سه مورد^۲ از سوره فاتحه استفاده شده است؛ این در حالی است که آیات ابتدایی سوره فتح (برای مثال) شش بار^۳ به کار رفته است (شکفته ۱۳۹۴). چنین به نظر می‌رسد که مضامین سوره فتح نسبت به سوره فاتحه، با

اهداف سلاطین ایلخانی تناسب بیشتری داشته است: «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا (۱) لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ وَبِئْسَ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا (۲) وَيَنْصُرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيمًا (۳) هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيُزِدُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ وَاللَّهُ جُنُودَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا (۴): ما تو را پیروزی بخشیدیم [چه] پیروزی درخشانی! تا خداوند از گناه گذشته و آینده تو درگذرد و نعمت خود را بر تو تمام گرداند و تو را به راهی راست هدایت کند. و تو را به نصرتی ارجمند یاری نماید. اوست آن کس که در دل‌های مؤمنان آرامش را فرو فرستاد تا ایمانی بر ایمان خود بیفزایند. و سپاهیان آسمان‌ها و زمین از آن خداست و خدا همواره دانای سنجیده‌کار است (فتح، ۴۸: ۱-۴)». از ظاهر این آیات چنین برمی‌آید که سلاطین مغول، خود را مایه‌ی دلگرمی مؤمنان و از لشکریان خدا می‌دانسته‌اند.

۴-۴. ورودی تاج‌الملک

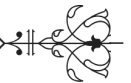
اصل بنای این ورودی متعلق به دوره‌ی ملک‌شاه سلجوقی است و به دستور تاج‌الملک^۴ و در رقابت با خواجه نظام‌الملک بنا شده است. ولی کتیبه‌ی قرآنی آن در دوره‌ی حکومت سلاطین آل مظفر سال ۷۶۸ هجری به خط کوفی اسلیمی‌دار سفید معرق بر زمینه‌ی کاشی لاجوردی بنا شده است (هنر فر ۱۳۵۰، ۷۶-۱۵۷). اصفهان در سال ۷۵۶ به دست شاه سلطان، خواهرزاده‌ی امیر مبارزالدین محمد مظفر تصرف شد و تا زمان تسخیر آن در سال ۷۸۹ به دست لشکریان تیمور گورکانی، در اختیار حکمرانان آل مظفر بود (خواندمیر ۱۳۸۰، ۲۸۹ - ۳۱۹). قسمت‌هایی از کاشی‌کاری ورودی تاج‌الملک از بین رفته است ولی در باقی‌مانده‌ی این اثر، می‌توان دو بخش از آیات سوره‌ی

به یقین متعلق به دوره‌ی ایلخانی است (شاطری ۱۳۹۲، ۷۸). در حاشیه‌ی بیرونی این محراب سوره‌ی فاتحه به طور کامل نگاشته شده است:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۱) الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۲) الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۳) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (۴) إِيَّاكَ تَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ (۵) اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (۶) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (۷): به نام خداوند رحمتگر مهربان. ستایش خدا را که پروردگار جهانیان. [خداوند] رحمتگر مهربان. مالک [و پادشاه] روز جزا [است]. تو را می‌پرستیم تنها و بس؛ به جز تو نجویم یاری ز کس. به راه راست ما را راهبر باش. راه آنهایی که برخوردارشان کرده‌ای؛ همانان که نه درخور خشم‌اند و نه گمگشتگان (فاتحه، ۱: ۱-۷)».

آیات این سوره بر ورودی سقاخانه نیز نوشته شده است (نقشه ۱).

سوره فاتحه از جایگاه بسیار بالایی در میان آیات قرآنی برخوردار است؛ چنانکه از رسول‌الله^(ص) چنین روایت شده است: «لو أن فاتحه الكتاب وضعت في كفة الميزان، و وضع القرآن في كفة. لرجحت فاتحه الكتاب سبع مرات: اگر سوره حمد را در یک کفه میزان و باقی سوره‌های قرآن را در کفه دیگر قرار دهند؛ سوره‌ی «حمد» هفت برابر سنگین‌تر است: (نوری ۱۴۰۸، ۳۳۰/ حدیث شماره ۴۸۰۴)». این سوره موضوعات متعددی را در خود جای داده است؛ از این رو گاه به «أم الكتاب» نیز نامیده می‌شود. شیخ طبرسی در توضیح این نام‌گذاری چنین می‌گوید: «سمیت بذلك لأنها أصل القرآن و الأم هي الأصل، وإنما صارت أصل القرآن لأن الله تعالى أودعها مجموع ما في السور لأن فيها إثبات الربوبية والعبودية وهذا هو المقصود بالقرآن» (طبرسی ۱۳۷۲، ۸۸)؛ این سوره «أم الكتاب» نامیده شده زیرا اصل قرآن است و واژه‌ی «أم» به معنی «اصل» است. و این سوره‌ی اصل قرآن شده زیرا خداوند متعال همه‌ی آنچه در دیگر سوره‌ها است؛ در این سوره قرار داده است. زیرا در آن، اثبات ربوبیت و عبودیت خداوند است که همین، مقصود قرآن است. با این حال، این سوره نسبت به بقیه سوره‌های به کار رفته در کتیبه‌های مسجد

انسان را که در دو طرف ورودی نگاشته شده، به چشم دید. در حاشیه‌ی سمت راست، آیات «۱» تا «۴» این سوره نوشته شده است:

«هَلْ أَتَىٰ عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا (۱) إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا (۲) إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا (۳) إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَ وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا (۴): آیا انسان را آن هنگام از روزگار [به یاد] آید که چیزی درخور یادکرد نبود؟ ما انسان را از نطفه‌ای اندر آمیخته آفریدیم تا او را بیازماییم و وی را شنوا و بینا گردانیدیم. ما راه را بدو نمودیم یا سپاسگزار خواهد بود و یا ناسپاسگزار. ما برای کافران زنجیرها و غل‌ها و آتشی فروزان آماده کرده‌ایم (انسان، ۷۶: ۱-۴)». در قسمت‌های باقی مانده از حاشیه‌ی سمت چپ، آیات «۲۱» تا «۲۴» دیده می‌شود: «عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٍ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَخُلُوا أَسْوَرَ مِنْ فِضَّةٍ وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا (۲۱) إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيُكُمْ مَشْكُورًا (۲۲) إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ تَنْزِيلًا (۲۳) فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا (۲۴): [بهشتیان را] جامه‌های ابریشمی سبز و دیبای ستر در بر است و پیرایه آنان دستبندهای سیمین است و پروردگارشان باده‌ای پاک به آنان می‌نوشاند. این [پاداش] برای شماست و کوشش شما مقبول افتاده است. در حقیقت، ما قرآن را بر تو به تدریج فرو فرستادیم. پس در برابر فرمان پروردگارت شکیبایی کن، و از آنان گناهکار یا ناسپاسگزار را فرمان مبر (انسان، ۷۶: ۲۱-۲۴)».

چنانکه دیده می‌شود؛ در شیوه‌ی نگارش این آیات، تقابل و رویارویی میان کافران و مؤمنان به خوبی نشان داده شده است؛ بدین صورت که آیات مربوط به کافران در حاشیه‌ی سمت راست، و آیات مربوط به مؤمنان در حاشیه‌ی سمت چپ نگاشته شده است. در میان این آیات، آیه شماره ۳: «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا». ظاهراً بدین مطلب اشاره می‌کند که هرکس از این ورودی پای به درون مسجد گذارد؛ راه هدایت را برگزیده است و هرکس وارد نشود؛ عاقبتی جز دوزخ نخواهد داشت. همچنین، آیه ۲۴، یعنی آیه «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آثِمًا أَوْ كَفُورًا»؛

آشکارا از مؤمنان می‌خواهد که در راه خدا ثابت‌قدم باشند و از گناهکاران پیروی نکنند. در یک نگاه کلی، کتابت این آیات در گرداگرد ورودی تاج‌الملک، برای خوانندگان ورودی بهشت را تداعی می‌کند.

۴-۵. محراب مدرسه مظفری

در ضلع جنوبی مدرسه مظفری محراب کاشیکاری شده‌ای قرار دارد که بر اساس تاریخ کتیبه محراب ۷۷۸ هجری قمری، همزمان با ساخت مدرسه و متعلق به دوره‌ی مظفری است. در اطراف این محراب کتیبه به خط ثلث، توسط علی کوهیار الابرقوه‌ی نوشته شده است که دربرگیرنده‌ی آیات ۱۸ و ۱۹ سوره توبه است. «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنِ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ (۱۸) أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَجَاهَدَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ (۱۹): مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا نترسیده‌اند؛ پس امید است که اینان از راه‌یافتگان باشند. آیا سیراب ساختن حایان و آباد کردن مسجدالحرام را همانند [کار] کسی پنداشته‌اید که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و در راه خدا جهاد می‌کند؟ [نه، این دو] نزد خدا یکسان نیستند؛ و خدا بیدادگران را هدایت نخواهد کرد (توبه، ۹: ۱۸-۱۹)». در آیه‌ی نخست، اشاره‌ای به بانیان یا مرمت‌کنندگان مسجد شده و آنها را از مؤمنانی شمرده است که به کار آبادانی و عمران مسجد اشتغال دارند. البته آیه‌ی دوم به وضوح مردم را به امر جهاد تشویق می‌کند (واحدی ۱۴۱۱، ۲۴۸). بنا به گفته‌ی شیخ طوسی در التبیان، این آیه پاسخی مستقیم به کسانی است که گمان می‌کردند کلیدداری و سقایت در زمان جاهلیت، با ایمان به خدا و امر جهاد برابری کرده، از آنها بهتر است (طوسی بی‌تا، ۱۹۰). سال کتابت این محراب، یعنی ۷۷۸، سال آغاز لشکرکشی‌های تیمور گورکانی است و با توجه به شأن نزول آیه، به نظر می‌رسد که هدف بانیان و کاتبان محراب، تحریک مؤمنان به جهاد و مقاومت در برابر او باشد. از

۸-۴. ورودی شبستان تیموری

این ورودی در ضلع غربی گنبد نظام‌الملک، میان شبستان دوره‌ی تیموری و شبستان صفوی واقع شده است. در این ورودی، یکی از درهای قدیمی و تاریخی مسجد جامع اصفهان قرار گرفته است که دارای سه کتیبه‌ی ارزشمند به خط ثلث از دوره‌ی صفوی با مضمون قرآنی-تاریخی است. این کتیبه در سال ۹۶۲ نوشته شده است و بنابر این تاریخ، متعلق به دوره‌ی سلطنت شاه طهماسب اول (۹۳۰-۹۸۴) است. در این کتیبه آیه‌ای از سوره جن کتابت شده است:

«وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا: و مساجد ویژه‌ی خداست؛ پس هیچ کس را با خدا مخوانید (جن، ۷۲: ۱۸)». چنانکه روشن است؛ در این آیه از مؤمنان خواسته شده تا در مساجد تنها به ذکر خداوند مشغول باشند و همچون مسیحیان و مشرکان مکه، برای خدا شریکی در عبادت قرار ندهند (طوسی بی تا، ۵۶۱). شاید یکی از اهداف کتابت این آیه با توجه به موقعیت مسجد که در میان مجموعه‌ای از بازارها قرار گرفته است؛ پرهیز دادن مؤمنان از پرداختن به امور دنیوی در مسجد باشد.

۹-۴. محراب ایوان شرقی

این محراب نیز از جنس سنگ مرمر است و به سال ۹۹۲ کتابت شده است. این تاریخ مقارن با دوره‌ی سلطنت شاه‌محمد خدابنده (۹۸۵-۹۹۶)، چهارمین پادشاه صفوی، است. در قسمت فوقانی حاشیه‌ی گچی محراب، قسمتی از آیه ۵۴ سوره مائده نگاشته شده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ: ای کسانی که ایمان آورده‌اید! هر کس از شما از دین خود برگردد؛ به زودی خدا گروهی [دیگر] را می‌آورد که آنان را دوست می‌دارد و آنان [نیز] او را دوست دارند. [اینان] با مؤمنان، فروتن، [و] بر کافران سرفرازند. در راه خدا جهاد می‌کنند و از سرزنش هیچ ملامتگری نمی‌ترسند. این فضل خداست. آن را به هر که بخواهد می‌دهد؛ و خدا گشایشگر داناست (مائده، ۵: ۵۴).

این رو، می‌توان گفت که آیه ۱۹ به گونه‌ای نشان‌دهنده‌ی وضعیت اجتماعی آن روزگار و شروع منازعات نظامی پس از دوره‌ای آرامش نسبی بوده است.

۶-۴. محراب غربی صفه‌ی جنوبی

این محراب یکی از دو محرابی است که در دو طرف مدخلی که صفه‌ی صاحب را به گنبد نظام‌الملک متصل می‌کند؛ قرار دارد. ساخت/کتابت این محراب به سال ۹۱۸ بوده است که حدوداً یازده سال پس از آغاز سلطنت شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۰۷ است. این محراب از جنس مرمر است و کتیبه‌ای به خط ثلث برجسته دارد. در این کتیبه، چنین نوشته شده است:

قال الله تعالى: «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ: و تو را جز رحمتی برای جهانیان نفرستادیم» (انبیاء، ۲۱: ۱۰۷). مضمون این آیه‌ی شریفه در ستایش رسول مکرم اسلام (ص) است. در این آیه، پیامبر اکرم مایه‌ی رحمت برای جهانیان معرفی شده‌اند. چنانکه شیخ طوسی اشاره می‌کنند؛ این رحمت به مؤمنان اختصاص ندارد و حتی کافران را نیز در بر می‌گیرد (طوسی بی تا، ج ۷، ص ۲۸۵). طبرسی در مجمع‌البیان نیز از ابن عباس همین مضمون را نقل می‌کند: «قال ابن عباس: رحمه للبر والفاجر والمؤمن والكافر» (طبرسی ۱۳۹۰، ۱۰۷)؛ ابن عباس می‌گوید: [پیامبر اسلام] رحمتی برای نیکوکار و بدکار، و مؤمن و کافر است. به نظر می‌آید که این آیه افزون بر ستایش پیامبر اکرم (ص) فراخوانی برای وحدت مسلمانان و به ویژه، وحدت میان شیعه و سنی باشد.

۷-۴. محراب شرقی صفه‌ی جنوبی

این محراب، در کنار محراب غربی قرار دارد و مانند آن، از سنگ مرمر ساخته شده و با خط ثلث برجسته کتابت شده است. سال ساخت/کتابت آن نیز ۹۱۸ است. در این محراب، آیه‌ای از سوره احزاب نگارش شده است: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا: خدا و فرشتگانش بر پیامبر درود می‌فرستند. ای کسانی که ایمان آورده‌اید؛ بر او درود فرستید و به فرمانش بخوبی گردن نهید. (احزاب، ۳۳: ۵۶)». این آیه نیز مانند آیه‌ی محراب غربی، در ستایش پیامبر اکرم (ص) است.

فرزانه است؛ تسبیح می‌گویند. اوست آن کس که در میان بی‌سوادان فرستاده‌ای از خودشان برانگیخت؛ تا آیات او را بر آنان بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت بدیشان بیاموزد؛ و [آنان] قطعاً پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند. و [نیز بر جماعت‌هایی] دیگر از ایشان که هنوز به آنها نپیوسته‌اند. و اوست ارجمند سنجیده‌کار (جمعه، ۶۲: ۳-۱).

در این آیات دو موضوع کلی به چشم می‌خورد: ۱. ستایش و تسبیح خداوند متعال، ۲. مدح پیامبر اکرم اسلام (ص) است. این ورودی، در کنار محراب ایلخانی و ورودی سقاخانه تنها کتیبه‌هایی را دارند که در آنها به طور مستقیم، به ستایش و تقدیس خداوند پرداخته شده است. کتیبه‌ی دیگر نیز آیه‌ای از سوره بقره را نشان می‌دهد که به داستان ساخت کعبه توسط حضرت ابراهیم (ع) و اسماعیل (ع) اشاره دارد: «وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ: و هنگامی که ابراهیم و اسماعیل پایه‌های خانه [کعبه] را بالا می‌بردند؛ [می‌گفتند:] ای پروردگار ما، از ما بپذیر که در حقیقت، تو شنوای دانایی (بقره، ۲: ۱۲۷)».

این آیه می‌تواند به گونه‌ای زبان حال بنیان ورودی باب‌الدشت باشد؛ بدین معنی که ایشان نیز مانند حضرت ابراهیم (ع) و اسماعیل (ع) از خداوند می‌خواهند که این عملشان را بپذیرد.

۴-۱۱. محراب ایوان غربی

محراب کاشیکاری شده‌ای است که بر ضلع جنوبی ایوان غربی مسجد جامع اصفهان قرار گرفته است. تاریخ ساخت این محراب سال ۱۱۱۲ و مربوط به دوران زمامداری شاه سلطان حسین (۱۱۳۵-۱۱۰۵) است. درحاشیه‌ی محراب فوق کتیبه‌ای به خط ثلث نگارش یافته است که شامل آیات ۱۰۹ و ۱۱۰ سوره کهف و بخشی از آیه ۳۹ سوره آل عمران است.

«قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَادًا لَكَلَّمَاتِ رَبِّي لَنَفَذَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَذَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جَنَّتَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا (۱۰۹) قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا (۱۱۰):

در اینکه مقصود از «قوم/گروه» در آیه‌ی کریمه چه کسانی هستند؛ چندین گمانه‌زنی مختلف به چشم می‌خورد که غالباً بر اساس روایاتی منقول از رسول اکرم (ص) پیشنهاد شده است؛ برای نمونه، برخی از مفسران با توجه به خطاب آیه (مرتدان)، مقصود از قوم برگزیده را ابوبکر و یارانش می‌دانند که به جهاد اهل رده رفته و آنان را از ارتداد باز می‌گردانند. برخی نیز ابوموسی اشعری و قومش را مقصود آیه می‌دانند که در فتح ایران کمک شایانی به مسلمانان کردند. برخی نیز مراد آیه را انصار، اهل یمن، یا سلمان فارسی می‌دانند (زمخشری ۱۴۰۷، ۶۴۶؛ طوسی بی‌تا، ۵۵۵). در این میان، مفسران شیعه، بر اساس روایاتی از حضرت امام محمد باقر و امام جعفر صادق (ع) این آیه را بر حضرت علی (ع) و یارانش حمل می‌کنند (طبرسی ۱۳۷۲، ۳۲۲؛ طوسی بی‌تا، ۵۵۵).

با توجه به گرایش‌های شیعی زمان صفوی، به نظر می‌آید؛ مقصود بنیان این محراب اشاره به جایگاه امیرالمؤمنین (ع) و شیعیان ایشان باشد. همچنین می‌تواند تعریضی به غیرمؤمنان، و ستایشی از مؤمنان باشد؛ بدین معنی که هرکس وارد مسجد شده، عبادت خداوند را به جای می‌آورد؛ برگزیده‌ی خداوند است و هرکس ترک عبادت خداوند کرده به مسجد نمی‌آید؛ از مرتدان به شمار می‌آید.

۱۰-۴. ورودی باب‌الدشت

در این ورودی، سه کتیبه‌ی خطی با مضامین قرآنی و تاریخی وجود دارد. کتیبه‌ی سردر ورودی به خط ثلث بر زمینه‌ی لاجوردی رنگ گچ‌بری که شامل آیات اول تا سوم سوره جمعه می‌باشد. این کتیبه به صورت یک نوار پهن دور تا دور سردر قرار گرفته است. دو کتیبه‌ی دیگر شامل کتیبه‌های خطی در چوبی ورودی که شامل آیه ۱۲۷ سوره بقره است.

«يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۱) هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (۲) وَأَخْرَجَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۳): آنچه در آسمان‌ها و آنچه در زمین است؛ خدایی را که پادشاه پاک ارجمند

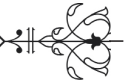
طهماسب اول (۹۳۰-۹۸۴) بر روی بخش قدیمی، محراب دیگری اضافه شده است که از لحاظ مواد و مصالح و تزئین کاملاً با شیوهی قبلی متفاوت است. محراب صفوی گنبدخانه نظام‌الملک از کاشی معرق و سنگ مرمر ساخته شده است. در حاشیهی محراب فوق سه آیه از سوره بقره نگاشته شده است: «سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَا هُمْ عَنْ قِبَلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لَهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۱۴۲) وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعِ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقْبَيْهِ وَإِنْ كُنْتَ لِكَبِيرَةٍ إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ (۱۴۳) قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ (۱۴۴): به زودی مردم کم‌خرد خواهند گفت: «چه چیز آنان را از قبله‌ای که بر آن بودند روگردان کرد؟» بگو: «مشرق و مغرب از آن خداست هر که را خواهد به راه راست هدایت می‌کند.» و بدین گونه شما را امتی میانه قرار دادیم؛ تا بر مردم گواه باشید و پیامبر بر شما گواه باشد. و قبله‌ای را که [چندی] بر آن بودی؛ مقرر نکردیم جز برای آنکه کسی را که از پیامبر پیروی می‌کند؛ از آن کس که از عقیده‌ی خود برمی‌گردد بازشناسیم و البته [این کار] جز بر کسانی که خدا هدایت [شان] کرده، سخت گران بود و خدا بر آن نبود که ایمان شما را ضایع گرداند؛ زیرا خدا [نسبت] به مردم دلسوز و مهربان است. ما [به هر سو] گردانیدن رویت در آسمان را نیک می‌بینیم. پس [باش تا] تو را به قبله‌ای که بدان خشنود شوی برگردانیم پس روی خود را به سوی مسجد الحرام کن و هر جا بودید، روی خود را به سوی آن بگردانید. در حقیقت، اهل کتاب نیک می‌دانند که این [تغییر قبله] از جانب پروردگارشان [بجا و] درست است و خدا از آنچه می‌کنند غافل نیست (بقره، ۲: ۱۴۲-۱۴۴)». این آیات به «آیات تغییر قبله» شهرت دارند و به قضیه تغییر قبله‌ی مسلمانان از بیت‌المقدس (مسجد‌الأقصی) به

بگو اگر دریا برای کلمات پروردگار مرکب شود؛ پیش از آنکه کلمات پروردگار پایان پذیرد؛ قطعاً دریا پایان می‌یابد؛ هر چند نظیرش را به مدد [آن] بیاوریم. بگو من هم مثل شما بشری هستم و [لی] به من وحی می‌شود که خدای شما خدایی یگانه است. پس هر کس به لقای پروردگار خود امید دارد باید به کار شایسته بپردازد؛ و هیچ کس را در پرستش پروردگارش شریک نسازد (کهف، ۱۸: ۱۰۹-۱۱۰)». این آیات سه موضوع کلی را در خود دارند: ۱. تعظیم خداوند به اینکه کلمات^۵ او را پایانی نیست؛ ۲. توصیف پیامبر اسلام (ص) به «بشر»؛ ۳. چگونگی رسیدن به لقاء الله. ظاهراً مقصود نگارنده از کتابت آیه ۱۱۰، بخش پایانی آن است که راهکار ورود به بهشت و نیل به لقای پروردگار را بیان می‌کند؛ زیرا بخش نخست آیه، تناسب مفهومی چندانی با محراب ندارد.

در قسمت دیگری از محراب، آیه‌ای از سوره آل عمران کتابت شده است که به داستان حضرت زکریا(ع) و تولد حضرت یحیی(ع) اشاره دارد: «فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيَى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ: (آل عمران، ۳: ۳۹)؛ پس در حالی که وی ایستاده [و] در محراب [خود] دعا می‌کرد؛ فرشتگان، او را ندا دردادند که: خداوند تو را [به ولادت] یحیی - که تصدیق‌کننده [حقانیت] کلمه الله [عیسی] است؛ و بزرگوار و خویش‌نادر [پرهیزنده از زنان] و پیامبری از شایستگان است - مژده می‌دهد. چنانکه پیشتر گفته شد؛ ذکر واژه‌ی «محراب» در آیه نوعی بکارگیری صنعت براعت استهلال است و چنین به نظر می‌رسد که هدف از نگارش این آیه نیز، تنها مناسبت و همخوانی آن با مسأله‌ی «محراب» مسجد بوده است؛ زیرا هیچ ارتباطی میان داستان تولد حضرت یحیی(ع) با موضوع محراب و عبادت خداوند دیده نمی‌شود؛ مگر اینکه بگوییم محراب جایی است که دعای بندگان در آن به گوش خداوند می‌رسد و مورد اجابت او قرار می‌گیرد.

۴-۱۲. محراب گنبدخانه نظام‌الملک

آثار محراب قدیمی (سلجوقی) گنبد نظام‌الملک در زیر محراب کاشی‌کاری (صفوی) دیده می‌شود. در دوره‌ی شاه

این ورودی باشد.

۱۴-۴. ورودی سقاخانه

این ورودی در جبهه‌ی جنوب‌شرقی مسجد واقع شده است و به نظر می‌رسد که ساخت آن به دوره‌ی مظفری تعلق داشته باشد.^۶ کتیبه‌های خطی این ورودی در زمان فتحعلی شاه قاجار و به دست حاج محمد حسن خان صدر اصفهانی، حاکم دارالسلطنه‌ی اصفهان به سال ۱۲۱۸ نگارش یافته‌اند (هنرفر ۱۳۵۰، ۸۰). علت نامگذاری این ورودی به نام «سقاخانه»، وجود سقاخانه‌ای در مقابل این ورودی بوده است. هنرفر در مورد این سقاخانه چنین می‌گوید: «تا اواخر نیمه‌ی قرن چهاردهم هجری در وسط چهار سوی بازار مقابل در بزرگ ورودی مسجد جمعه سقاخانه‌ای وجود داشته است که پس از ویرانی بازار، سقاخانه نیز تخریب شده است» (هنرفر ۱۳۵۰، ۱۴۶). این ورودی به نام ورودی «زنجر» نیز شهرت دارد. ورودی سقاخانه دارای کتیبه‌های قرآنی به خط بنایی است. در کتیبه‌ی این ورودی مانند محراب ایلخانی، سوره فاتحه و سوره اخلاص به چشم می‌خورد: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۱) الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۲) الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۳) مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ (۴) إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ (۵) اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (۶) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ (۷):» به نام خداوند رحمتگر مهربان. ستایش خدا را که پروردگار جهانیان. [خداوند] رحمتگر مهربان. مالک [و پادشاه] روز جزا [است]. تو را می‌پرستیم تنها و بس، بجز تو نجویم یاری ز کس. به راه راست ما را راهبر باش. راه‌انمایی که برخوردارشان کرده‌ای؛ همانان که نه درخور خشم‌اند و نه گمگشتگان (فاتحه، ۱: ۱-۷)». و سوره اخلاص از توحید و یگانگی پروردگار سخن می‌گوید. «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۱) قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (۱) اللَّهُ الصَّمَدُ (۲) لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ (۳) (اخلاص، ۱۱۲: ۱-۳)». این سوره نیز تا آخر آیه ۳ نوشته شده است که از توحید و یگانگی پروردگار سخن می‌گوید.

۱۵-۴. ورودی ابواسحاقیه

این ورودی در ضلع شمال‌غربی مسجد جامع اصفهان قرار گرفته است. به نظر می‌رسد این ورودی در دوره‌ی صفویه به مسجد الحاق شده ولی تزئینات کتیبه‌ای آن با توجه

سوی مکه (مسجدالحرام) اشاره می‌کنند. در مورد زمان تغییر قبله در میان تاریخ نگاران اختلاف است ولی ظاهراً درست‌ترین نظر آن است که هفده ماه پس از هجرت بوده است (فخرالدین رازی ۱۴۲۰، ۸۰). انتخاب این آیات برای نگارش محراب می‌تواند به دلایل زیر بوده باشد:

۱. به کار رفتن واژه «قبله» در آیات که با موضوع «محراب» تناسب دارد.
۲. مدح مؤمنان و نمازگزاران چرا که عبارت «امه وسطاً» به معنی «امتی میانه، معتدل، برگزیده، یا برتر» است (فخر الدین رازی ۱۴۲۰، ۸۵؛ طوسی بی‌تا، ۶).
۳. به کار رفتن عباراتی چون «صراط مستقیم» که نشان می‌دهد نمازگزاران در راه راست گام بر می‌دارند.
۴. به کار رفتن عبارت «من يتبع الرسول» که نشان می‌دهد نمازگزاران به سوی مکه، کسانی هستند که از رسول الله (ص) تبعیت می‌کنند.

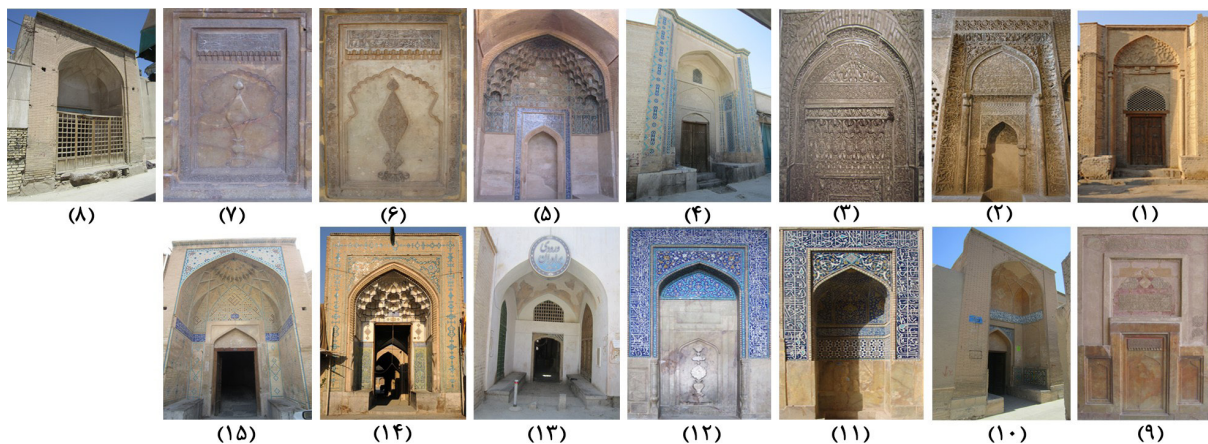
۱۳-۴. ورودی مجلسی

یکی از درهای ورودی مسجد جامع در مغرب گنبد خاکی و جنب مقبره‌ی مجلسی واقع شده و به همین دلیل به ورودی مجلسی معروف شده است. در این سردر، کتیبه‌های متنوعی از لحاظ نوع خط و مضامین زیات‌نامه، حدیث، شعر مذهبی و آیات قرآنی وجود دارد. در بخشی از کتیبه‌ی درب چوبی این ورودی، دو آیه از سوره نور کتابت شده است: «فِي بُيُوتِ أَذْنِ اللَّهِ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ (۳۶) رَجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ (۳۷):» در خانه‌هایی که خدا رخصت داده که [قدر و منزلت] آنها رفعت یابد و نامش در آنها یاد شود. در آن [خانه]ها هر بامداد و شامگاه او را نیایش می‌کنند. مردانی که نه تجارت و نه داد و ستدی، آنان را از یاد خدا و برپا داشتن نماز و دادن زکات، به خود مشغول نمی‌دارد؛ و از روزی که دل‌ها و دیده‌ها در آن زیر و رو می‌شود می‌هراسند (نور، ۲۴: ۳۶-۳۷)». در برخی از تفاسیر شیعی، بر اساس روایتی از رسول اکرم (ص)، مقصود از «بیت» خانه‌ی حضرت علی (ع) و فاطمه (ص) دانسته شده است (طبرسی ۱۳۷۲، ۲۲۷). این برداشت می‌تواند نشان‌دهنده‌ی رویکرد شیعی بانیان

و قطعاً سلیمان را آزمودیم و بر تخت او جسدی بیفکندیم؛ پس به توبه باز آمد. گفت: «پروردگارا، مرا ببخش و ملکی به من ارزانی دار که هیچ کس را پس از من سزاوار نباشد؛ در حقیقت، تویی که خود بسیار بخشنده‌ای». پس باد را در اختیار او قرار دادیم که هر جا تصمیم می‌گرفت به فرمان او نرم، روان می‌شد. و شیطان‌ها را از بنا و غواص، تا وحشیان دیگر را که جفت‌جفت با زنجیرها به هم بسته بودند؛ تحت فرمانش درآوردیم. گفتیم: «این بخشش ماست؛ آن را بی‌شمار ببخش یا نگاه دار (ص، ۳۸: ۳۲-۳۹)». ظاهراً تأکید اصلی کاتب این سردر، بر آیات «۳۵» به بعد بوده است؛ یعنی آنجا که حضرت سلیمان(ع) از خداوند طلب پادشاهی می‌کند و خداوند نیز درخواست او را اجابت می‌نماید. آیه‌ی آخر، یعنی «هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ» نیز به طور خیلی خاص، به خیر و برکت الهی اشاره می‌کند و بانیان مسجد، آن را به عنوان نوعی «حرز» به کار گرفته‌اند؛ گویی می‌خواسته‌اند با این آیات، مسجد جامع را ملک سلیمان(ع) معرفی کنند که از گزند شرور و بدی‌ها در امان است.

به تاریخ ذکر شده ۱۳۰۱ در آخرین سال‌های پادشاهی احمدشاه قاجار (۱۲۸۸-۱۳۰۴) نگاشته شده است. در ورودی فوق دو نوع کتیبه‌ی خطی با مضامین قرآنی و اسماء متبرکه که به خط ثلث موجود می‌باشد که به صورت یک نوار افقی دور تا دور سردر آن قرار گرفته است. این کتیبه چند آیه از سوره «ص» را در خود دارد: «فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ (۳۲) رُدُّوهَا عَلَيَّ فَفَطِقْتُ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ (۳۳) وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَيَّ كُرْسِيَهُ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ (۳۴) قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ (۳۵) فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُحَاءً حَيْثُ أَصَابَ (۳۶) وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بِنَاءٍ وَعَوَّاصٍ (۳۷) وَآخِرِينَ مُفَرَّجِينَ فِي الْأَصْفَادِ (۳۸) هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ (۳۹)»: [سلیمان] گفت: «واقعاً من دوستی اسبان را بر یاد پروردگارم ترجیح دادم تا [هنگام نماز گذشت و خورشید] در پس حجابِ ظلمت شد». گفت: «اسب‌ها را نزد من بازآورید». پس شروع کرد به دست کشیدن بر ساق‌ها و گردن آنها و سرانجام وقف کردن آنها در راه خدا.

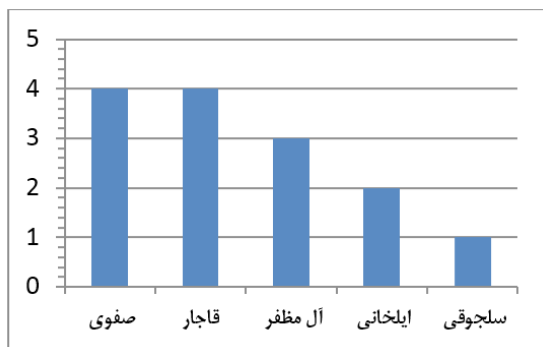
تصویر ۱. معرفی ورودی‌های و محراب‌های دارای کتیبه قرآنی در مسجد جامع اصفهان (مأخذ: نگارندگان ۱۳۹۴)

می‌دهد آیات سوره بقره با سه تکرار بیشترین کاربرد را در کتیبه‌نگاری ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان داشته است (آیه ۱۲۷ در ورودی باب‌الدشت، آیه ۱۱۴ در ورودی شمالی و آیات ۱۴۲ تا ۱۴۴ در محراب گنبد خانه‌ی نظام الملک). در مرتبه‌ی دوم سوره فاتحه با دو بار

۵. قیاس مضمون کتیبه‌های قرآنی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان در نمودار ۱، مضمون کتیبه‌های قرآنی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان و میزان کاربرد آیات مورد بررسی قرار گرفته‌اند. بررسی این نمودار نشان

سوره الکهف و آیه ۳۹ سوره آل عمران در محراب ایوان غربی، آیه ۵۴ سوره المائده در محراب ایوان شرقی، آیه ۱۰۷ سوره انبیاء و سوره احزاب در محراب شرقی و غربی، ایوان جنوبی، آیه ۵۹ سوره نساء در محراب اولجایتو، آیه ۱۸ تا ۱۹ سوره توبه در محراب مدرسه مظفری می‌باشد که هر کدام یک بار در کتیبه‌ها به کار رفته‌اند.

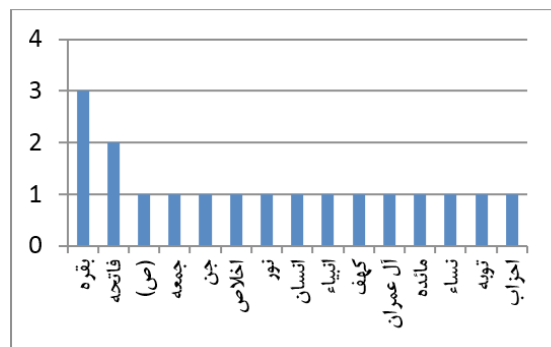
نمودار ۲. میزان کاربرد سوره‌های قرآنی در تزئینات ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان در پنج تاریخی سلجوقی، ایلخانی، آل مظفر، قاجار و صفوی (مأخذ: نگارندگان)

حاکمان وقت)، هنرمند (استادکار، خطاط)، احادیث، اسامی متبرکه و آیات قرآنی هستند. در بین ۱۰ ورودی و ۱۷ محراب مسجد جامع اصفهان ۷ ورودی و ۸ محراب آن دارای کتیبه‌ی قرآنی است؛ که به ترتیب شامل سوره‌های بقره، نساء، الفاتحه، الاخلاص، انسان، توبه، انبیاء، احزاب، جن، مائده، جمعه، آل عمران، کهف، نور و ص می‌باشد. سوره بقره با سه بار تکرار، سوره الفاتحه با دو بار تکرار و سوره‌های نساء، الاخلاص، انسان، توبه، انبیاء، احزاب، جن، مائده، جمعه، آل عمران، کهف، نور و ص هرکدام با یک بار تکرار برای نگارش کتیبه‌های ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان استفاده شده است.

جدول ۲. تعداد سوره و آیات قرآنی کتیبه ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان در پنج دوره تاریخی سلجوقی، ایلخانی، آل مظفر، قاجار و صفوی (مأخذ: نگارندگان)

دوره تاریخی	صفوی	قاجار	آل مظفر	ایلخانی	سلجوقی
تعداد سوره	۹	۳	۲	۲	۱
تعداد آیات	۱۵	۱۵	۱۰	۸	۱

تکرار (آیات ۱ تا ۷ ورودی سقاخانه و آیات ۱ تا ۷ محراب ایلخانی) و سایر سوره‌ها شامل (آیات ۱ تا ۳ سوره اخلاص در ورودی سقاخانه، آیات ۱ تا ۳ سوره جمعه در ورودی باب‌الدشت، آیات ۳۶ تا ۳۷ سوره نور در ورودی مجلسی، آیه ۱۸ سوره جن در ورودی شبستان تیموری، آیه ۳۲ تا ۳۹ سوره ص در ورودی ابوالسحاقیه، آیات ۱ تا ۴ و ۲۱ تا ۲۶ سوره انسان در ورودی تاج‌الملک، آیات ۱۰۹ تا ۱۱۰

نمودار ۱. تعدد کاربرد هر کدام از کتیبه‌های قرآنی (به تکفیک سوره) در ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان در پنج دوره تاریخی سلجوقی، ایلخانی، آل مظفر، قاجار و صفوی (مأخذ: نگارندگان)

همچنین با استفاده از نتایج نمودار ۲ می‌توان مشاهده کرده که دوره صفوی با تعداد ۹ سوره قرآنی دارای بیشترین تعداد کتیبه‌های خطی قرآنی در ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان است. همچنین کتیبه‌های قرآنی دوره قاجار با ۳ سوره قرآنی در مرتبه دوم و کتیبه‌های دوره آل مظفر، ایلخانی با ۲ سوره قرآنی و در نهایت دوره سلجوقی با ۱ سوره از قرآن دارای کمترین کتیبه می‌باشد.

نتیجه‌گیری

کتیبه‌ها یکی از مهم‌ترین عناصر تزئینی در مسجد جامع اصفهان است که در این بین ورودی‌ها و محراب‌ها دارای کتیبه‌های متعدد با مضامین مختلف هستند. مضامینی که با عناوین رقم (تاریخ ساخت)، نام شخص (نام بانی خیر،

آیه از قرآن دارای بیشترین تعداد کتیبه قرآنی، و دوره‌ی سلجوقی با استفاده از یک سوره و یک آیه دارای کمترین تعداد کتیبه قرآنی است.

نتایج جدول ۲ تعداد سوره و آیات قرآنی کتیبه‌ی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان را در دوره‌های تاریخی سلجوقی، ایلخانی، آل مظفر، صفوی و قاجار به تفکیک نشان داده است که دوره صفوی با استفاده از ۹ سوره و ۱۵

جدول ۳. مفاهیم آیات قرآنی کتیبه‌ی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جمعه اصفهان در پنج دوره‌ی تاریخی سلجوقی، ایلخانی، آل مظفر، قاجار، صفوی (مأخذ: نگارندگان)

دوره	نام ورودی - محراب	نام سوره و آیات	شرایط سیاسی و اجتماعی تأثیرگذار بر انتخاب آیات	مفاهیم آیات
سلجوقی	محراب اولجایتو	نساء بخشی از آیه (۵۹)	وجود نزاع‌های مذهبی	اشاره به اطاعت خداوند، پیامبر و اولیای امر او
	محراب ایلخانی ورودی جنوب شرقی	فاتحه (۱ تا ۷)		
ایلخانی	محراب غربی صفه‌ی جنوبی	انبیاء (۱۰۷)	وحدت مسلمانان و به ویژه، وحدت میان شیعه و سنی و آرامش نسبی سیاسی و اجتماعی	ستایش رسول مکرّم اسلام
	محراب شرقی صفه جنوبی	احزاب (۵۶)		ستایش رسول مکرّم اسلام
آل مظفر	ورودی تاج‌الملک	انسان (دهر)، (۱ تا ۴) و (۲۱ تا ۲۴)		تداوی کردن ورودی بهشت
	محراب مدرسه مظفری	توبه (۱۸ و ۱۹)		تحریک مؤمنان به جهاد
صفوی	ورودی شبستان تیموری	جن (۱۸)		پرهیز مؤمنان از پرداختن به امور دنیوی در مسجد
	محراب ایوان شرقی	مائده (۵۴)		جایگاه امیرالمؤمنین ^(ع) و شیعیان
	ورودی باب‌الدشت	جمعه (آیات ۱ تا ۳)		۱. ستایش و تسبیح خداوند متعال ۲. مدح پیامبر اکرم اسلام ^(ص)
	محراب ایوان غربی	بقره (۱۲۷)		پذیرفتن عمل صالح توسط خداوند
		کهف (۱۰۹ و ۱۱۰)		۱. توصیف پیامبر اسلام ^(ص) ۲. چگونگی رسیدن به لقاء الله
	محراب ایوان غربی	آل عمران (۳۹)		محراب مکانی برای عبادت خداوند
	محراب گنبدخانه نظام‌الملک	بقره (۱۴۲ تا ۱۴۴)	اشاره به تغییر قبیله‌ی مسلمین	

غافل نبودن از یاد خدا و برپا داشتن نماز	آرامش نسبی سیاسی و اجتماعی	نور (۳۶ تا ۳۷)	ورودی مجلسی
اثبات ربوبیت و عبودیت خداوند		فاتحه (۱ تا ۷)	ورودی سقاخانه
توحید و یگانگی پروردگار		اخلاص (۱ تا ۳)	
خیر و برکت الهی		ص (۳۲ تا ۳۹)	ورودی ابواسحاقیه

از نگارش متنی قرآنی و یک متن حدیثی با مضمون خاص شیعی، هدفی جز تبلیغ و ترویج تشیع در اصفهان آن روزگار نداشته است. وجود منازعات نظامی دوره‌ی آل مظفر نیز اثرگذار بر کتیبه‌ی محراب مدرسه‌ی مظفری و تحریک مؤمنان به جهاد بوده است. با برقراری آرامش نسبی در دوران صفوی و قاجار همچنین گرایش‌های شیعی آنان، بنیان بیشتر آیاتی را انتخاب کرده اند که اشاره به ستایش رسول مکرم اسلام، جایگاه امیرالمؤمنین(ع) و شیعیان و چگونگی رسیدن به لقاءالله است.

همچنین با توجه به داده‌های جدول ۳ به نظر می‌رسد شرایط سیاسی و اجتماعی دوره‌های تاریخی سلجوقی، ایلخانی، آل مظفر، قاجار و صفوی در انتخاب آیات به کار رفته در نگارش کتیبه‌های خطی تأثیر بسزایی داشته است. در دوره‌ی سلجوقی، اختلاف بین حکومت سلجوقی و علمای اصفهان باعث آتش‌سوزی در مسجد جامع اصفهان شد و به نظر می‌رسد هدف از نگارش آیه ۱۱۴ سوره بقره اشاره به این اتفاق دارد. در دوره‌ی ایلخانی نیز با توجه به وجود اختلافات مذهبی، می‌توان گفت که بنیان محراب اولجایتو

پی‌نوشت

۱. آیه‌ی مورد بحث، به نوعی متضمن صنعت «براعت استهلال» نیز هست. مقصود از این صنعت بدیعی آن است که کاتب یا شاعر در مقدمه یا مطلع نوشته‌ی خود، عباراتی به کار برد که مقصود کلی او را از نگارش متن به خواننده منتقل کند (نویری ۱۴۲۳، ۱۳۳). برای نمونه، در مقدمه‌ی کتاب الفوائد الصمدیه نوشته‌ی شیخ بهائی (۹۵۳-۱۰۳۰) - که در علم نحو نگاشته شده - چنین آمده است: «أحسن کلمه یتبدأ بها الکلام وخیر خبر یختتم به المرام حمدک اللهم علی جزیل الإنعام، و الصلوه والسلام علی سید الأنام محمد وآله البرره الکرام سیما ابن عمه علی علیه‌السلام الذی نصبه علما للإسلام ورفع له لکسر الأصنام، جازم أعناق النواصب اللئام وواضع علم النحو لحفظ الکلام...» (سید علیخان ۱۴۳۱، ۲۷). واژه‌هایی که پررنگ شده‌اند همگی از مصطلحات دانش نحو عربی هستند و به خواننده نشان می‌دهند که قرار است چه چیزی بخواند. به همین ترتیب، انتخاب آیه‌ای که از واژه‌ی «مساجد» در آن استفاده شده است؛ بدین قصد بوده است. امروزه نیز دیده می‌شود که گاه بر سردر تعاونی‌ها می‌نویسند: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى (مائده، ۵: ۲)». یا بر سردر قرض الحسنه‌ها می‌نویسند: «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا (بقره، ۲: ۲۴۵)». همه‌ی این موارد به نوعی استفاده از صنعت براعت استهلال به شمار می‌آید. از این صنعت در کتیبه‌های دیگری چون ورودی شبستان سلجوقی، ورودی مجلسی، محراب گنبدخانه‌ی نظام‌الملک، محراب ایوان غربی و محراب مدرسه‌ی مظفری نیز استفاده شده است که در جای خود بدان اشاره شده است.

۲. این محراب‌ها عبارتند از محراب مسجد هفت‌شویه، ربیعہ خاتون اشترجان و بقعه‌ی میر زبیر (شکفته ۱۳۹۴).

۳. این محراب‌ها عبارتند از محراب مسجد کرمانی، مسجد جامع ابرقو، مسجد جامع ورامین، مسجد جامع فارقان، مسجد جامع بسطام، و مسجد جامع ساوه (شکفته ۱۳۹۴).

۴. ابوالغنائم مرزبان پسر خسرو فیروز معروف به تاج‌الملک، از شخصیت‌های با نفوذ در دربار ملک‌شاه سلجوقی است که پس از عزل خواجه نظام‌الملک، به سمت وزارت منصوب می‌شود اما در آخر، به اتهام شرکت در قتل خواجه نظام‌الملک به قتل می‌رسد. عمر دوران وزارت او در حدود هفت ماه بود (پزشک ۱۳۶۷).

۵. مقصود از «کلمات» چنانکه طبرسی می‌گوید؛ مقدرات، حکمت‌ها و عجایب خداوند است (طبرسی ۱۳۷۲، ۷۷۰). فخر رازی نیز مراد از کلمات را «کلمات علم‌الله» می‌داند (فخرالدین رازی ۱۴۲۰، ۵۰۴).

۶. به نظر می‌رسد زمان ساخت ورودی در ضلع شرقی مسجد جامع اصفهان مربوط به قرن سوم هجری قمری (قرن نهم میلادی) است. در قرن هشتم هجری، دوره‌ی مظفری (چهاردهم میلادی) با اضافه شدن یک مدرسه‌ی دینی در جبهه‌ی شرقی مسجد جامع اصفهان جایگاهی در مکان این ورودی انجام می‌گیرد. طبق کتیبه‌ی موجود در سردر ورودی سقاخانه، تزئینات این ورودی متعلق به قرن سیزدهم هجری دوره‌ی

قاجار (هجدهم میلادی) است.

منابع

۱. القرآن الکریم. ترجمه‌ی محمدمهدی فولادوند.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی. ۱۳۹۵ ق. کمال‌الدین و تمام النعمه، جلد ۱. تحقیق/تصحیح توسط علی‌اکبر غفاری. تهران: اسلامیه.
۳. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی. ۱۳۷۹. مناقب آل‌ابی طالب علیهم السلام، ج ۱. قم: علامه.
۴. پزشکی، منوچهر. ۱۳۶۷. تاج‌الملک. در: دائرةالمعارف اسلامی، ج ۱۴. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۵. پیرنیا، محمد کریم. ۱۳۸۷. سبک‌شناسی معماری ایرانی. تهران: سروش دانش.
۶. جبل عاملی، عبدالله. ۱۳۹۲. تاریخ تحولات مسجد جامع اصفهان. اثر (۶۱): ۶۵-۲۹.
۷. جعفریان، رسول. ۱۳۸۸. تاریخ تشیع در ایران، از آغاز تا طلوع دولت صفوی. تهران: علم.
۸. حلیمی، محمد حسین. ۱۳۹۰. زیباشناسی خط در مسجد جامع اصفهان. تهران: قدیانی.
۹. خزاز رازی، علی بن محمد. ۱۴۰۱. کفایه الأثر فی النص علی الأئمه الإثنی عشر. تحقیق/تصحیح توسط عبداللطیف حسینی کوهکمری. قم: بیدار.
۱۰. خواندامیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین. ۱۳۸۰. حبیب‌السیر فی أخبار أفراد البشر، جلد ۳. مقدمه جلال‌الدین همائی. زیر نظر محمد دبیرسیاقی. تهران: انتشارات اساطیر.
۱۱. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم. ۱۳۵۲. آثار ملی اصفهان. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
۱۲. ریاحی، محمد حسین. ۱۳۷۵. آتش‌سوزی در مسجد جامع اصفهان در عهد سلجوقیان. مسجد ۵ (۳۰): ۶۷-۶۲.
۱۳. زمخشری، محمود بن عمرو. ۱۴۰۷. الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. جلد ۱. بیروت: دارالکتب العربی.
۱۴. سجادی، علی. ۱۳۷۵. سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران، از آغاز تا حمله‌ی مغول. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۵. سید علیخان، علی بن احمد شیرازی. ۱۴۳۱. الحدائق‌النديه فی شرح فوائد الصمدیه، جلد ۱. تحقیق توسط د. سید ابوالفضل سجادی. قم: مطبعه روح‌الأمین.
۱۶. شاطری، میترا. ۱۳۹۲. مسجد جامع اصفهان تجلی‌گاه محراب‌های نهان و آشکار. اثر (۶۱): ۶۷-۹۰.
۱۷. شکفته، عاطفه. ۱۳۹۴. مضمون کتیبه‌های قرآنی در محراب‌های گچی عصر ایلخانیان. پژوهش‌های معماری اسلامی (۸): ۱۰۴-۱۲۰.
۱۸. صاحبی بزاز، منصوره. ۱۳۸۹. خط و مضمون در کتیبه‌های محراب‌های گچبری بناهای سلجوقی. مطالعات هنر اسلامی ۷ (۱۳): ۸۸-۶۹.
۱۹. طبرسی، فضل بن حسن. ۱۳۷۲. مجمع‌البیان فی تفسیرالقرآن. جلد‌های ۶ و ۷. تهران: ناصر خسرو.
۲۰. طبرسی، فضل بن حسن. ۱۳۹۰. إعلام‌الوری بأعلام‌الهدی. تهران: اسلامیه.
۲۱. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر. ۱۴۱۲. جامع‌البیان فی تفسیرالقرآن. ج ۱. بیروت: دارالمعرفه.
۲۲. طوسی، محمد بن حسن. بی‌تا. التنبیان فی تفسیرالقرآن، جلد‌های ۱، ۲، ۳، ۴ و ۵. تحقیق توسط احمد قصیر عاملی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۳. فخرالدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر. ۱۴۲۰. مفاتیح‌الغیب (التفسیر الکبیر). جلد‌های ۴ و ۲۱. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۴. گالدیری، اوژن. ۱۳۷۰. مسجد جامع اصفهان. ترجمه‌ی عبدالله جبل عاملی. اصفهان: انتشارات میراث فرهنگی اصفهان.
۲۵. گالدیری، اوژن. ۱۳۹۲. مسجد جامع اصفهان. ترجمه‌ی عبدالله جبل عاملی. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان).
۲۶. گرابار، اولگ. ۱۳۸۸. مسجد بزرگ اصفهان. ترجمه‌ی محمد علی موسوی فریدانی. اصفهان: نظام مهندسی استان اصفهان.
۲۷. مجلسی، محمد باقر. ۱۴۰۴ ق. بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الأطهار، جلد ۳۶. بیروت: مؤسسه الوفاء.
۲۸. معماریان، غلامحسین. ۱۳۸۹. مسجد جامع اصفهان. تهران: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
۲۹. نصرتی، مسعود. ۱۳۸۰. کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان. گلستان قرآن (۹۹): ۳۵-۲۷.
۳۰. نوری، حسین بن محمد تقی. ۱۴۰۸. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، جلد ۴. تحقیق و توسط مؤسسه‌ی آل‌البیت علیهم‌السلام. قم: مؤسسه‌ی آل‌البیت علیهم‌السلام.
۳۱. نویری، أحمد بن عبد الوهاب. ۱۴۲۳. نهاییه الأرب فی فنون الأدب، جلد ۷. قاهره: دار الکتب و الوثائق القومیه.

۳۲. واحدی، علی بن احمد. ۱۴۱۱. *اسباب نزول القرآن*. تحقیق توسط کمال بسیونی زغلول. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳۳. هنرفر، لطف‌اله. ۱۳۴۸. *فهرست کتیبه‌های تاریخی در آثار باستانی*. معارف اسلامی (سازمان اوقاف) (۱۰): ۵۵-۶۳.
۳۴. هنرفر، لطف‌اله. ۱۳۵۰. *گنجینه‌ی آثار تاریخی اصفهان*. اصفهان: انتشارات کتاب فروشی ثقفی.

References

1. *Holy Quran*. Translated by Mohammad Mehdi Fouladvand,
2. Fakhreddin Razi, Abu Abdullah Muhammad Ibn 'Umar. 1999. *Mafatih al-Gheib (al-Tafsir al-Kabir)*, 4th, 21st Vol. Beirut: Dar al-Arabi.
3. Galdieri, Eugenio. 1992. *Jameh Mosque of Isfahan*. Translated by AbdAllah Jabal Ameli, Isfahan: Cultural Heritage of Isfahan Press.
4. Galdieri, Eugenio. 2014. *Jameh Mosque of Isfahan*. Translated by AbdAllah Jabal Ameli. Isfaha: Farhangestan-e Honar, Islamic Azad University of Isfahan (Khorasgan).
5. Grabar, Oleg. 2009. *The Great Mosque of Isfahan*. Translated by Mohammad All Moussavi Faridani. Isfahan: Construction Engineering Organization (I.C.E.O).
6. Halimi, Mohammad Hossein. 2011. *Typing Aesthetic at Isfahan Jame Mosque*. Tehran: Ghadyani.
7. Honrfar, Lotfollah. 1970. List of Historical Inscriptions on Monuments. *Maaref-e Eslami (Awqaf)* (10): 55-63.
8. Honrfar, Lotfollah. 1972. *Treasures of Historical Monuments of Isfahan*. Tehran: Saghafi Bookshop.
9. Ibn Babviyeh, Moohammad Ibn-e Ali. 1975. *Kama ol-Din va Tamam al-Nemat*, 1st Vol. Research/edition by Ali Akbar Ghaffari. Tehran: Eslamiat.
10. Ibn Shahr Ashoob Mazandarani, Moohammad Ibn-e Ali. 2000. *Managheb Al-e Abi Talib Alayhe Salam*, 14th Vol. Qom: Allameh.
11. Jafarian, Rasool. 2009. *History of Tashayoo in Iran, From the Beginning up to the Dawn of Safavid Government*. Tehran: Elm.
12. Jabal Ameli, AbdAllah. 2014. History of Changes in Jame Mosque of Isfahan. *Asar* (61): 29-65.
13. Khazaz Razi, Ali Ibn-e Mohammad. 1980. *Kafiyat ol-Asar fi al-Nas ali al-Aemat al-Asna Ashar*. Research and Edition by Abdollatif Hosseini Kookkamari. Qom: Bidar.
14. Khandamir, Ghiyas al-Din Ibn-e Homam al-Din. 2001. *Habib al-Seir fe Akhbar Afrad al-Bashar*, 3rd Vol. Introduction by Jalal al-Din Homaee. Under the Supervision of Mohammad Dabir Siaghi. Tehran: Asatir.
15. Majlesi, Mohammad Bagher. 1983. *Bahar al-Anvar al-Jameat le-Dorar-e al-Akhbar al-athar*, 36th Vol. Beirut: Vafa Institutue.
16. Memarian. Gholamhossein. 2011. *Jameh Mosque of Isfahan*. Tehran: Architecture and Urban Planning Research Center Press.
17. Naviri, Ahmed Ibn-e Abdul Vahhab. 2002. *Nahayat al-Arb fi Fonon-e al-Adab*, 7th Vol. Cairo: Dar al-Ketab va al-Vasaegh al-Qomiat.
18. Noori, Hossein Ibn-e Muhammad Taqi. 1987. *Musadraq al-Vasael va Mostanbat al-Masael*, 4th Vol. Research by Al al-Bayt Institute. Qom: Al al-Bayt Institute.
19. Nosrati, Masood. 2001. Quranic Inscriptions of Jameh Mosque of Isfahan. *Golestan-e Quran* (99): 27-35.
20. Pezeshk, Manuchehr. 1988. *Taj al-Molk*. In: *Islamic Encyclopedia*, 14th Vol. Tehran: Great Islamic Encyclopedia Center.
21. Pirnia, Mohammad Karim. 2009. *Stylistic of Iranian Architecture*. Tehran: Sorosh-e Danesh.
22. Riahi, Mohammad Hossein. 1996. Fire in Jameh Mosque of Isfahan in Seljuk Era. *Masjed* 5 (30): 62-67.
23. Rafiee Mehrabadi, Abolghasem. 1973. *National Monuments of Isfahan*. Tehran: Publications of National Monuments Community.
24. Seyed Alikhan, Ali Ibn-e Ahmad Shirazi. 2013. *al-Hadaegh al-nadiat fi Sharh Favaed al-Samadiat*, 1st Vol. Research by Abolfazl Sajjadi. Qom: Matbatoh Rouh ol-Amini.
25. Shateri, Mitra. 2013. Jameh Mosque of Isfahan Manifestation of Open and Secret Sanctuaries. *Asar* (61): 67-90.
26. Sajjadi, Ali. 1996. *Evolution of Mihrab in Islamic Architecture from the Beginning to the Mongol Invasion*. Tehran: Cultural Heritage Organization Press.
27. Shekofteh, Atefeh. 2015. The Content of Quranic Inscriptions Used in Ilkhanid Altars. *Researches in Islamic Architecture* (8): 104-122.
28. Sahebibazzaz, Mansoureh. 2010. Inscriptions of Plasterwork Mihrabs of the Seljuk Era. *Islamic Art* 7 (13): 69-88.
29. Tabarsi, Fazl ibn Hasan. 1993. *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*, 6th, 7th Vol. Tehran. Naser Khosro.
30. Tabarsi, Fazl ibn Hasan. 2011. *Ealam al-Vera* be Elam al-Hoda. Tehran: Eslamiah.
31. Tabari, Abu Jafar Muhammad Ibn-e Jarir. 1991. *Jame al-Bayan fi Tafsir al-Quran*, 1st Vol. Beirut: Dar al-Marefah.
32. Tusi, Muhammad Ibn-e Hasan. No Date. *Al-Tebyan fi Tafsir al-Quran*, 1st, 2nd, 3rd, 5th, 10th Vols. Research by Ahmad Ghasir Ameli. Beirut: Dar Ahya al-Toras al-Arabi.
33. Vahedi, Ali Ibn-e Ahmad. 1990. *Asbab-e Nozule Quran*. Research by Kamal Basyuni Zaghlool. Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiah.
34. Zamakhshari, Moohammad Ibn-e Amro. 1986. *Al-Koshafan Haghagh Ghvamez al-Tazil*, 1st Vol. Beirut: Dar al-Ketab al-Arabi.

Analysis of Contents of Quranic Inscriptions in Entrances and Altars of Jame' Mosque of Isfahan

Maryam Ghasemi Sichani *

Ph. D, Assistant Professor, Department of Architecture, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University

Fateme Ghanbari Sheikhshabani **

Student in Architecture, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University

Mahboobe Ghanbari Sheikhshabani ***

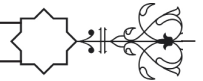
Student in Civil Engineering, Islamic Azad University of Najafabad, Isfahan

Received: 2016/12/27

Accepted: 2017/10/02

Abstract

In addition to the extension of Islamic culture, Quranic inscriptions are inseparable elements from mosque decorations, which reflect the socio-political conditions in the era they were inscribed. With regard to its importance, vastness, number of eras during which inscriptions were made and the volume of decorations, Jame' Mosque of Isfahan is among buildings lodging the most historical inscriptions in the Islamic architecture in Iran. This building has a variety of inscriptions from different historical eras, particularly the Seljuk, the Ilkhanid, the Mozaffarid, the Timourid, the Safavid, the Ghajar and contemporary eras. They are located in entrances (indicators of mosques in the city), yards, porches, minarets, halls, domes, altars, stone-troughs, light holders, altars (indicating prayer direction or qiblah) etc. The concentration of these inscriptions is mostly in entrances, inside porches (southern, western, eastern, northern parts and Omar's porch), main yard, minarets, altars and domes. These inscriptions can be studied from various views such as technique and history, context, location, builders, method of restoration, their role in architectural space, etc. In the existing researches, little attention has been paid to the identification and analysis of inscription contents used in this building. Hence, this article aims to identify, analyze and guess the contents of Quranic inscriptions in entrances and altars in Jame' Mosque of Isfahan. In order to get access to the contents of inscriptions and to study their thematic relationship from political, social and application aspects in this building, the research was conducted using interpretation-analytical method; and documentary and matrix sources (observation and attending the place) were also employed. The research findings showed that the entrances and altars of Jame' Mosque of Isfahan possess various inscriptions with different contents; contents under the titles of figures (date of construction), individuals' names (builders, rulers), artists (masters, calligraphers), Hadiths, sacred names and Quranic verses. Among 10 entrances and 17 altars in Jame' Mosque of Isfahan, 7 entrances and 8 pulpits have Quranic inscriptions e.g. Al-Baqara, An-Nisa, Al-Fatiha, Al-Ikhlaf, Al-Insan, At-Tawba, Al-Anbiya, Al-Ahzab, Al-Jinn, Al-Maida, Al-Jumua, Al-Imran, Al-Kahf, An-Nur and Sad surahs. Al-Baqara surah has been repeated three times, Al-Fatiha twice, and others have been used just once in the inscriptions in entrances and altars of Jame' Mosque of Isfahan. Most Quranic inscriptions in the entrances and altars of Jame' Mosque of Isfahan have been added during the Safavid era, and after that, Ghajar, Ale-Mozaffar, Ilkhanid and Seljuk have

the most Quranic inscriptions sequentially. In addition, the research findings showed that the Quranic verses in inscriptions in the entrances and altars of Jame' Mosque of Isfahan were inscribed during the Seljuk, Ilkhanid, Al-e Mozaffar, Safavid and Ghajar eras. They also showed that the Safavid era had the most Quranic inscriptions using 9 surahs and 15 verses of the Quran, and the Seljuk era has the fewest with one surah and one verse. With regard to the fact that Isfahan has always been the scene of religious conflicts after Islam, and it used to be an important Sunni center until the Safavid era, when Shiism was announced as the official religion in the country, it seems that the political and social conditions in each era have had a remarkable effect in selecting verses for the inscriptions in the above-mentioned entrances and altars. So much so that when the political, social and religious situations were in a chaos, the selected Quranic verses for inscriptions in altars and entrances of Jame' Mosque of Isfahan somehow reflected the special events in those eras. On the other hand, when somehow there was relative political and social peace, the contents of selected verses in entrances pointed to issues regarding monotheism and uniqueness of God, faith and belief in the resurrection day, prophecy, and the prophet's mission, and ultimately verses regarding the importance of mosques. Furthermore, the contents of verses in altars point to events in Muslim communities; for instance, the change in prayer direction (qiblah), prophet's mission and leadership. During the Seljuk era, difference between Seljuk government and Scholars of Isfahan led to a fire in Jame' Mosque of Isfahan; and it seems that the aim of inscribing verse 114 of Bahgharah Surah refers to this event. During the Ilkhanids, too, with regard to religious differences, it can be said that the builders of Oljaito altar had no aim but advertising and expanding Shiism in Isfahan by inscribing a Quranic text and a Hadith with a Shiite-oriented content. The existence of military conflicts during Al-e Mozaffar era influenced the inscription in the altar of Mozaffari School and stimulation of faithful people to Jihad. By establishing a relative peace during the Safavid and Ghajar eras and their Shiite beliefs, the builders selected verses that referred to praising the prophet of Islam, the position of Amir Al-Muminin (the leader of the faithful), the Shiites and how to reach Allah through death.

Keywords: Entrance, Altar, Contents of organic inscriptions, Jame' Mosque of Isfahan.

Managing Director: vice chancellor for
research-Iran University of Science and Technology

Editor-in-chief: Mohsen Feizi

Administrative Director:

Fatemeh Mahdizadeh seraj

Administrative assistant:

AmirHosein Yousefi- Zahra Kashanidoost

Persian literary Editor:

Sara Motevalli

English literary Editor:

Mohammadreza Ataei Hamedani

Editorial Board Members:

Hasan Bolkhari: Associate Professor, Tehran University

Mostafa Behzadfar: Professor,

Iran University of Science and Technology

Mohammad Reza Pourjafar: Professor,

Tarbiat Modares University

Mahdi Hamzeh Nejad: Assistant Professor,

Iran University of Science and Technology

Esmail Shieh: Professor, Iran University

of Science and Technology

Manoochehr Tabibian: Professor, Tehran University

Mohsen Faizi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Hamid Majedi: Associate Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Asghar Mohammad Moradi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Gholam Hossein Memariyan: Professor, Iran University

of Science and Technology

Fatemeh Mehdizadeh: Associate Professor, Iran University

of Science and Technology

Mohammad Naghizade: Assistant Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Ali Yaran: Associate Professor, Iran Ministry of Science,

Research and Technology

Design assistant: AmirHosein Yousefi

Reviewers for Volume5, Number3:

Mehran Alalhesabi: Associate Professor, Iran University of Science and Technology

Mohammad saleh shokohi bidhendi: Assistant professor, Iran University of Science and Technology

Samaneh Taghdir: Assistant Professor, Iran University of Science and Technology

Hasan Sajadzadeh: Assistant Professor, University of Boali

Abas Ghafari: Assistant Professor, Art University of Tabriz

Mohamad Bagher Kabirsaber: Assistant Professor, University of Tehran

Mansureh Tahbaz: Associate Professor, Sahid Beheshti University

Abolfazl Meshkini: Assistant Professor, Tarbiat Modares University

Masood Nari Qomi: Lecturer, Kashan University

- ▣ **Suggesting a New Practical Model for Architectural Design Process Based on Islamic Ontology**
Karim Mardomi / Mohsen Dehghani Tafti

- ▣ **The Ontology of Historic Places: An Ontological Contemplation on Historic Places in the Light of the Doctrine of Principality of the Existence**
Farzaneh Ahmadi / Ali Afshar / Azadeh Aghalatifi

- ▣ **Urban services planning for the pilgrims around the holy shrines- Case study; the core of Qom City**
Mehran Alalhesabi / Mohamad Anampour / Haleh Hosseinpour

- ▣ **Analysis of Contents of Quranic Inscriptions in Entrances and Altars of Jame' Mosque of Isfahan**
Maryam Ghasemi Sichani / Fatemeh Ghanbari Sheikhshabani / Mahboobe Ghanbari Sheikhshabani

- ▣ **Daylighting pattern in the dome-house of historical mosques of Isfahan**
marzieh hoomanirad / mansoureh tahbaz / hasanali pourmand